श्रीमन् महाभारत

(मराठी भाषांतर)

स्त्रीपर्व – (११ वे पर्व)

११

स्त्रीपर्व

---

११. स्त्रीपर्व.

—:०:—

जलप्रदानिकपर्व १. पृष्ठें ३४५–३७२.

स्त्रीविलासपर्व २. पृ. ३७२–३९८.

श्राद्धपर्व ३. पृ. ३९४–३९८.

---

१२. शांतिपर्व.

—:०:—

राजधर्मपर्व १. पृ. ४०१–४८०.

श्रीमन्महाभारतार्थ

(महाभारताचें मराठी सुबोध भाषांतर)

११. स्त्रीपर्व.

जलप्रदानिकपर्व १.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

अध्याय १ ला.

[१ धृतराष्ट्राचा शोक. २ संजयकृत धृतराष्ट्रसांत्वन.]

(१) जनमेजय—हे मुने, दुर्योधनाचा आणि त्याच्या सर्व सैन्याचा संहार झाला असतां पुढें धृतराष्ट्रानें काय केलें ? त्याचप्रमाणें महामनस्क धर्मपुत्र युधिष्ठिर राजा आणि कृपप्रभृति ते तीन वीर पुरुष यांनीं पुढें काय केलें ?

वैशंपायन—जनमेजया, आपल्या शंभर पुत्रांचा वध झाल्यावर शाखा तोडलेल्या वृक्षाप्रमाणें दीन, पुत्रशोकामुळें संतप्त, विचारगूढ आणि चिंतामग्न झालेल्या त्या जयिश्रेष्ठ धृतराष्ट्र राजाजवळ संजय गेला आणि म्हणाला, 'महाराज, असा शोक करूं नकोस. शोक करण्यांत लाभ नाहीं ! राजेंद्रा, तुझ्या अठरा अक्षौहिणी सैन्याचा नाश झाला असून ही पृथ्वी आतां निर्जन व शून्य झाली आहे ! नाना देशचे राजे नाना दिशांकडून येऊन येथें एकत्र मिळाले, ते सर्व तुझ्या पुत्रासह निधन पावले ! आतां वडील, पुत्र, पौत्र, ज्ञातिजन, आप्तेष्ट आणि गुरु यांचीं उत्तरकार्यें कथाक्रम करीव !'

वैशंपायन—पुत्र, पौत्र यांच्या वधामुळें व्याकुल झालेल्या धृतराष्ट्र राजानें

संजयाचें तें करुण भाषण ऐकिलें आणि वायूनें उन्मूलित वृक्षाप्रमाणें तो धाडकन् जमिनीवर पडला !

धृतराष्ट्र—माझे पुत्र, तसेच माझे सर्व सुहृज्जन हत झाले. आतां ह्या पृथ्वीवर संचार करितांना मला मोठें दुःख होईल ! बंधुहीन मला आतां जगून तरी काय करावयाचें आहे ? पंख गळून गेलेल्या व जराजीर्ण झालेल्या पक्ष्याप्रमाणें माझें जीवित व्यर्थ झालें आहे ! माझें राज्य, बंधु आणि माझी दृष्टिहि गेली. हे महाप्राज्ञा, क्षीणरश्मि सूर्याप्रमाणें आतां माझी शोभा नष्ट झाली ! मी माझ्या सुहृदांचें ऐकिलें नाहीं, जामदग्न्य परशुरामाचें बोलणें लक्षांत घेतलें नाहीं, देवर्षि नारदाचा आणि कृष्णद्वैपायनाचाहि उपदेश ऐकिला नाहीं. सभेमध्यें श्रीकृष्णानें राजा, 'पुरे आतां वैर, आपल्या पुत्रांचें निवारण कर' वगैरे माझ्या कल्याणाचा उपदेश केला असतांहि तो मीं ऐकिला नाहीं, त्यामुळें मला आतां अत्यंत ताप होत आहे ! भीष्माचें धर्मपर भाषणहि मीं ऐकिलें नाहीं ! वृषभाप्रमाणें गर्जना करणाऱ्या दुर्योधनाचा आणि दुःशासनाचा वध, कर्णाचा नाश आणि द्रोणसूर्यास लागलेलें ग्रहण ऐकून माझें हृदय विदीर्ण होऊन गेलें आहे !

संजया, या जन्मीं पूर्वीं माझ्या हातून कांहीं दुष्कृत्य झाल्याचें मला स्मरत नाहीं कीं ज्याचें फळ मला मूर्खाला आज भोगावें लागत आहे. पूर्वजन्मीं माझ्या हातून कांहीं दुष्कर्म घडलें असलें पाहिजे, ज्यामुळें ब्रह्मदेवानें मला असल्या दुःखकारक संकटांत घातलें आहे. आधींच आलेलें वृद्धपण आणि त्यांत दैवयोगानें सर्व बंधुवर्गाचा क्षय आणि आप्तेष्टांचा विनाश प्राप्त झाला ! माझ्यापेक्षां अधिक दुःखी पृथ्वीतलावर दुसरा कोण आहे ?

(२) वैशंपायन—राजा, अशाप्रकारें शोकविह्वल होऊन विलाप करणाऱ्या धृतराष्ट्र राजाचें सांत्वन करीत संजय म्हणाला, "राजा, शोक सोडून दे, तूं वेदांचें श्रवण केलें आहेस, त्याचप्रमाणें वृद्धांच्या तोंडून शास्त्रवचनेंहि ऐकिलीं आहेस. पूर्वीं सृंजयराजा पुत्रशोकाकुल झाला असतां ऋषींनीं त्याला केलेला उपदेश तुला श्रुत आहे; त्याचप्रमाणें तुझा पुत्र तारुण्यमदानें उन्मत्त झाला असतां त्याला मुनींनीं केलेला उपदेशहि तूं ऐकिला आहेस; परंतु तूं सुहृज्जनांचें म्हणणें न ऐकतां फलाशेला गुंतून आपला स्वार्थहि साधून घेतला नाहींस. एकधारी तरवारीप्रमाणें आपल्या मनाला वाटेल, त्याप्रमाणें तूं वागत गेलास; तूं बहुधा दुराचारी लोकांचेच तंत्रानें वागलास ! दुःशासन, दुरात्मा कर्ण, दुष्ट शकुनि, दुर्मति चित्रसेन आणि सर्व जगताला शल्याप्रमाणें

टोंचणारा शल्य हेच त्याचे मंत्री; ज्यानें कुरुवृद्ध भीष्म, गांधारी, विदुर, महात्मा द्रोण, शारद्वत कृप, श्रीकृष्ण, धीमान् नारद, अनेक ऋषि आणि अमित-तेजस्वी व्यास यांचेंहि म्हणणें ऐकिलें नाहीं; ज्यानें धर्माची भीति कधींहि बाळगली नाहीं; ज्याला सर्वदा युद्धाची इच्छा; जो अल्पबुद्धि व मोठा गर्विष्ठ; ज्याचे तोंडून युद्धाशिवाय दुसरा शब्द कधींहि निघाला नाहीं; असा तो तुझा पुत्र वीर्यवान् असूनहि नित्य क्रूर, क्रोधिष्ठ आणि असंतुष्ट असे !

राजा, तूं वेदज्ञ असून मेधावी आहेस; तसाच तूं सत्यवचनीहि आहेस. तुझ्यासारखे बुद्धिमान् सज्जन कधींहि मोह पावत नाहींत ! हे मारिषा, तुझ्या पुत्रानें धर्माचरण कधींहि केलें नाहीं; उलट त्यानें सर्व क्षत्रियांचा संहार मात्र केला आणि शत्रूंचें यश वाढविलें ! तूंहि तटस्थ राहिलास आणि त्याला योग्य असें कांहीं सांगितलें नाहींस. मनाची समतोल वृत्ति तुला ठेवतां आली नाहीं ! मनुष्यानें आधींपासूनच यथायोग्य वर्तन ठेवलें पाहिजे, कीं जेणेंकरून त्याचा अर्थनाश होऊन मग पश्चात्ताप करण्याचें कारण पडणार नाहीं ! पुत्रलोभामुळें तूं सर्वदा त्याचे मनाप्रमाणें वागलास आणि शेवटीं पश्चात्ताप पावलास ! आतां तूं शोक करणें व्यर्थ होय. ज्याला केवळ मध मात्र दिसत असून पर्वताचा कडा दिसत नाहीं, तो मधाच्या लोभानें जातो आणि घसरून खालीं पडतो. तुझी दशा त्याच प्रकारची झाली आहे ! शोक केल्यानें अर्थ, कांहीं फल, संपत्ति किंवा मोक्षप्राप्तीहि होत नसते ! स्वतः अग्नि उत्पन्न करून तो वस्त्रानें गुंडाळूं लागल्यास शरीर दग्ध होऊन जावयाचेंच ! मागाहून मनस्ताप करीत बसतो, तो पंडित नव्हे ! पुत्रांसह तूंच हा पार्थकोपाग्नि उत्पन्न केलास, दुष्ट वाक्य-वायूनें त्या अग्नीला तुम्हींच चेतविलें आणि त्यांत लोभाज्य ओतून त्याला प्रदीप्त केलें ! मग त्या समिद्ध अग्नीमध्यें पतंगांप्रमाणें तुझे पुत्र पडून मेले ! शरज्वालांनीं दग्ध होऊन गेलेल्या त्या पुत्रांबद्दल आतां शोक करणें तुला योग्य नाहीं ! राजा, तुझ्या डोळ्यांतून सारखा अश्रुप्रवाह वाहत असल्यामुळें तुझें तोंड मलिन झालें आहे. असें तोंड असणें शास्त्रसंमत नाहीं; पंडितहि याला चांगलें म्हणत नाहींत. शोक हा मनुष्यांला निखाऱ्यांप्रमाणें भाजून टाकितो. म्हणून विचारानें शोक टाकून दे आणि धीर धरून चित्त शांत ठेव !"

वैशंपायन—राजा, महात्म्या संजयानें असें धृतराष्ट्राचें सांत्वन केल्यावर परंतप विदुरानेंहि त्यास पुनः उपदेश केला ! ११. १. १.

अध्याय २ रा.

[१ विदुराकडून धृतराष्ट्राचें सांत्वन. २ युद्धाशिवाय क्षत्रियांस दुसरा स्वर्गदायक मार्ग नाहीं.]

(१) **वैशंपायन**—जनमेजया, मग विदुरानें आपल्या अमृतासमान गोड भाषणानें त्या नरश्रेष्ठ धृतराष्ट्राला आनंदविलें. तें विदुराचें भाषण मी तुला आतां सांगतों. लक्ष देऊन ऐक !

विदुर—राजा, ऊठ, काय म्हणून निजलास ? विचार कर आणि चित्त शांत ठेव ! सर्व प्राण्यांना शेवटीं मरण ही गति आहे. जेथें जेथें संचय असेल, तेथें तेथें क्षय हा शेवटीं असावयाचाच. जे जे वर गेले असतील, ते ते पडावयाचे. संयोग म्हटला म्हणजे वियोग व्हावयाचा आणि जीविताबरोबर मरण हें असावयाचेंच. हे भारता, शूर आणि भित्रा या दोघांनाहि यम आकर्षण करितो, मग खरे क्षत्रिय कां बरें युद्ध करणार नाहींत ? युद्ध न करणारा मरतो, तसा रण करणारा जीवंतहि राहतो. हे महाराजा, काल प्राप्त झाला असतां त्याला चुकवील असा कोणी नाहीं. प्राणिमात्राची उत्पत्ति होण्यापूर्वीं त्याचा अभाव असतो, तसाच अंतींहि अभाव असतो. मध्यंतरीं त्याचा आपणांस स्वप्नसृष्टीप्रमाणें किंचित्काल भास होतो. अशी स्थिति असतां शोक करण्याचें काय बरें कारण आहे ? शोक केल्यानें कोणी मृताच्या मागून जात नाहीं किंवा शोक करून कोणी मरतहि नाहीं. अशी गोष्ट असतां तूं विनाकारण शोक कां करीत आहेस ?

हे कुरुसत्तमा, सर्व प्रकारच्या विविध प्राण्यांस काळ आकर्षण करीत असतो. काळाला कोणी प्रिय नाहीं किंवा द्वेष्यहि नाहीं. हे भरतर्षभा, ज्याप्रमाणें वायु तृणाग्रांना आपल्या स्वाधीन ठेवतो, त्याप्रमाणें सर्व प्राणी कालवश होतात. आम्ही सर्व एकाच वर्गातले असून सर्वांना एकाच ठिकाणीं जावयाचें आहे. ज्याचा काल जवळ येतो तो पुढें जातो ! असें असतां शोक करण्याचें काय कारण ? राजा, युद्धामध्यें हत झालेल्यांबद्दल तूं शोक करणें मुळींच योग्य नाहीं. जर तुला शास्त्रें प्रमाण वाटत असतील, तर ते सर्व परम गतीला गेले आहेत ! त्यांनीं उत्तम प्रकारें वेदाध्ययन केलें होतें आणि त्यांचें व्रताचरणहि कडक होतें आणि ते अभिमुख मृत्यु पावले आहेत. त्यांबद्दल शोक करण्याचें काय बरें कारण ? आपणांला अज्ञात अशा स्थलाहून ते आले आणि अज्ञात स्थलीं ते पुनः गेले ! वस्तुतः ते तुझे कोणी नव्हत आणि तूंहि त्यांचा कोणी नाहींस;

मग शोक करावयाचें काय बरें कारण ? आम्हां क्षत्रियांना युद्धांत मरण आल्यास स्वर्ग मिळतो आणि शत्रूस मारलें असतां यश मिळतें ! दोन्ही आपणाला पुण्यदायक आहेत, रणामध्यें निष्फल असें कांहीं नाहीं ! हे भरतर्षभा, इंद्र तुझ्या पुत्रांना जेथें सर्व इच्छित वस्तु प्राप्त होतात, अशा उत्तम लोकांची प्राप्ति करून देईल आणि ते तेथें इंद्राचे अतिथि होऊन राहतील ! राजा, रणांत हत झालेल्या शूरांना जशी स्वर्गप्राप्ति होते, तशी यज्ञांनीं, तपश्चर्येनें किंवा विद्येनेंहि होत नसते ! शूरांच्या शरीराग्नीवर ज्यांनीं शराहुतींचें हवन केलें आणि परस्परांकडून हवन केले जाणारे बाण ज्यांनीं सहन केले, त्या शूरांची धन्यता किती म्हणून वर्णावी ?

(२) राजा, अशाप्रकारें क्षत्रियाला युद्धाशिवाय स्वर्गाला जाणारा दुसरा उत्तम मार्ग नाहीं, हें मी तुला सांगतों. युद्धांत हत झालेले ते क्षत्रिय वीर महात्मे, शूर व सभेंत शोभणारे असे होते; त्यांनीं सर्वांकडून मोठे आशीर्वाद संपादन केले होते; त्यांबद्दल शोक करणें योग्य नव्हे. हे पुरुषश्रेष्ठा, तूं विवेकानें चित्त आंवरून धर आणि शोक करूं नकोस. शोकाकुल होऊन देहत्याग करणें तुला योग्य नाहीं. अरे, आजपर्यंत अनेक जन्म घेऊन संसारांत अनेक मातापितरें, शेंकडो पुत्र आणि बायका यांचा आपण अनुभव घेतला, ते कोणाचे व आम्ही कोणाचे ? या जगांत प्रत्येक दिवशीं मूर्खाला शोक करण्याचे हजारों प्रसंग व शतशः भयस्थानें येत असतात, विद्वानाला त्यांची किमपिहि बाधा होत नाहीं. हे कुरुसत्तमा, कालाला कोणी प्रिय नाहीं, किंवा शत्रुहि नाहीं. तो कोणाची मध्यस्थी करीत नाहीं, तो सर्वांचें आकर्षण करितो. काल भूतांचा नाश करितो, काल प्रजांचा संहार करितो आणि सर्व प्राणी झोंपीं गेले तरी काल जागृत असतो, त्याचा अतिक्रम करणें कठीण आहे. तारुण्य, सौंदर्य, जीवित, द्रव्यसंचय, आरोग्य, प्रियकर मंडळीचा सहवास हीं सर्व अनित्य आहेत, यांच्या ठिकाणीं शहाण्यानें लुब्ध होऊं नये. तसेंच सर्वसाधारण आलेल्या दुःखकारक संकटाबद्दल त्वां एकट्यानेंच शोक करावा हेंहि योग्य नाहीं ! तूं आपला प्राणांत करून घेतलास तरीहि तें दुःख नाहींसें होणार नाहीं. संकटकालीं शोक न करितां दुःखाचा प्रतिकार करावा. दुःखाचें चिंतन न करणें हेंच तें नाहींसें करण्याचें उत्तम औषध आहे. जों जों दुःखाचें चिंतन करावें, तों तों तें नाहींसें न होतां वाढतच जातें. अनिष्ट वस्तूंच्या संयोगानें किंवा प्रिय वस्तूंच्या वियोगानें अल्पबुद्धीचीं मनुष्यें मानसिक दुःखानें होरपळून

जातात. ह्या शोकानें अर्थ, धर्म किंवा सुख यांपैकीं कांहींएक साधत नाहीं. दुःखानें कार्यार्थ तर प्राप्त होत नाहींच, उलट मनुष्य धर्मार्थकाम ह्या त्रिवर्गाला मात्र मुकतो ! कमीअधिक संपत्ति प्राप्त झाली असतां मनुष्यें असंतुष्ट होतात, परंतु पंडित कसल्याहि स्थितींत संतुष्टच असतात. मानसिक दुःखाचा नाश बुद्धीनें करावा व शारीरिक दुःख औषधानें नाहीसें करावें !

राजा, हेंच ज्ञानाचें सामर्थ्य होय. शोक करून बालांसारखें वागूं नये. मनुष्याचें प्राक्तन तो निजला असतां निजतें, तो उठला असतां त्याजबरोबर उठतें, आणि तो धांवत असतां त्याच्यामागून धांवत जातें. ज्या ज्या अवस्थेमध्यें मनुष्य जें जें शुभाशुभ कर्म करितो, त्याचें त्याचें फळ त्याला त्या त्या अवस्थेमध्यें प्राप्त होतें. तसेंच ज्या ज्या शरीरानें मनुष्य जें जें कर्म करितो, त्या त्या शरीरानें तें तें तो भोगतो. आपणच आपले बंधु आणि आपणच आपले शत्रु आहों. आपण जें जें कांहीं बरें किंवा वाईट केलें असेल, त्याचे साक्षीहि आपणच आहों. शुभ कर्मानें सौख्य आणि पापकर्मानें दुःख यांची प्राप्ति होत असते. कर्म हें सर्वदा चालूच असतें. कांहीं घडत नाहीं, असें कधींहि होत नाहीं. तुझ्यासारखे बुद्धिमान् लोक ज्ञानाविरुद्ध व अपायकारक अशा देहघाताच्या कृत्यास कधींच तयार होत नसतात ! ११. १. २.

अध्याय ३ रा.

[१ विदुराकडून शास्त्रार्थकथनानें धृतराष्ट्रशोकहरण.]

(१) धृतराष्ट्र—महाप्राज्ञा विदुरा, तुझ्या उत्कृष्ट भाषणानें माझा सर्व शोक दूर झाला आहे. तुझ्या मुखानें आणखीहि कांहीं भाषण ऐकावें अशी माझी इच्छा आहे. अनिष्ट गोष्टींच्या प्राप्तीनें आणि इष्ट गोष्टींच्या वियोगानें पंडित मानसिक दुःखापासून कसे मुक्त होतात ?

विदुर—जसजसें मन दुःखापासून किंवा सुखापासून निवृत्त होत जाईल, तसतसें त्याचें नियमन करून शहाणे चित्ताची उपरति पावतात. हे नरर्षभा, ज्याचें आपण सर्वदा चिंतन करीत असतों, तें सर्व विश्व अशाश्वत आहे. तें केळीसारखें आहे. केळीच्या गाभ्यांत ज्याप्रमाणें कांहीं सार सांपडत नाहीं, त्याप्रमाणें ह्या जगांतहि कांहीं सार नाहीं. जर शहाणे आणि मूर्ख, सधन आणि निर्धन मृत्यु पावल्यावर सुखानें निद्रा घेऊं शकते, तर तपस्वी लोकांनीं

तपश्चर्येच्या योगानें देह शोषण करण्यांत तरी काय अर्थ होता? म्हणून मरणानंतरहि मनुष्याला विषम गति प्राप्त होत असली पाहिजे. आपणाला विशिष्ट कुल, रूप इत्यादिकांची प्राप्ति होते, त्या सर्वांचा संबंध अदृष्टाशीं—पूर्वसंचिताशीं—आहे, तर मग पूर्वकर्माधीन पुत्रादिकांच्या संयोगवियोगांत आनंद-शोक करण्यांत तरी कोणता अर्थ आहे? पंडित लोक गृहांप्रमाणें प्राण्यांचीं शरीरें समजतात. गृहांप्रमाणें जीव यथाकालीं एका देहांतून दुसऱ्यांत प्रवेश करितो. देह शाश्वत नसून जीव मात्र शाश्वत आहे. ज्याप्रमाणें जीर्ण अथवा एखाद्या वेळीं नवेंहि वस्त्र टाकून मनुष्य दुसरें पसंत करितो, त्याप्रमाणें जीव देहाचा त्याग करितो.

धृतराष्ट्रा, प्राणिमात्रास मिळणारीं सुख-दुःखें हीं त्यानेंच स्वतः केलेल्या कर्मांचा परिणाम होत. कर्मानें मनुष्याला स्वर्ग, सुख किंवा दुःख यांची प्राप्ति होते. तो भार त्याला इष्ट असो वा नसो, सहन करावाच लागतो. ज्याप्रमाणें एखादें मातीचें भांडें कुंभाराच्या चाकावर असतांना मोडतें, एखादें कांहींसें तयार झाल्यावर भंग पावतें, तर एखादें संपूर्ण तयार झाल्यावर फुटून जातें; कित्येक झांकून ठेवल्यावर, कित्येक चक्रावरून खालीं उतरतांना, कित्येक उतरल्यावर, कित्येक आर्द्र असतांना तर कित्येक शुष्क झालीं असतां भंग पावतात. कित्येक भट्टींत घालतांना, कित्येक बाहेर काढतांना, तर कित्येक बाहेर काढून साफ करितांना फुटून जातात. याचप्रमाणें प्राण्यांच्या शरीराची स्थिति आहे. गर्भांत असतांना, प्रसूति होतांच, एक दोन दिवस गेल्यावर, पंधरा दिवस किंवा महिना झाल्यावर, एका वर्षानें, दोन वर्षांनीं, तारुण्यांत, मध्यम वयांत किंवा वृद्धावस्थेंत केव्हां ना केव्हां तरी देह हा जावयाचाच. प्राप्तकर्मानुसार कित्येक प्राणी पुनर्जन्म घेतात, कित्येक घेत नाहींत. अशाप्रकारें जगाची साहजिक स्थिति असतां तूं शोक कां बरें करावा? हे राजा, ज्याप्रमाणें एखादा प्राणी क्रीडार्थ उदकांत पोहत असतां वर येतो व खालीं जातो, त्याचप्रमाणें या संसारसागरांत जीवांचें उन्मज्जन-निमज्जन चाललें आहे. त्यांत अल्पबुद्धि माणसें कर्मभोगांनीं बद्ध होऊन क्लेश पावतात. परंतु जे ज्ञानी असतात, जे संसारांत शहाणपणानें वागतात, जे प्राण्यांचें हित करण्यांत सर्वदा तत्पर असून ज्यांना प्राण्यांचा समागम कसा होतो, ह्याचें यथार्थ ज्ञान आहे, तेच परमगतीला जातात. ११. १. ३.

अध्याय ४ था.

[विदुराकडून धृतराष्ट्राला गर्भवासप्रकारकथन.]

(१) धृतराष्ट्र—हे वाग्विशारदा, हें संसारारण्य कसें जाणावें, हें ऐकण्याची मला फार इच्छा आहे. तरी यांतील तत्त्व मला सांग.

विदुर—राजा, प्राण्यांची गर्भोत्पत्ति झाल्यापासूनच त्याच्या सर्व क्रिया दिसून येतात. शुक्र-शोणितांचा संयोग होऊन गर्भोत्पत्ति होते. तें शुक्र-शोणित एकरात्र एकत्र राहिल्यानें त्याला कलिल म्हणतात. त्यांत एका रात्रींतच अल्प फरक पडून जीव (सत्तामात्र) राहतो. पुढें पांचवा महिना संपला असतां त्यांत चैतन्याचा आविर्भाव होतो. पुढें दहाव्या महिन्यापर्यंत सर्वांगसंपूर्ण गर्भ होतो. हा यावेळीं रक्तमांसांनीं वेष्टित अशा अमंगळ पदार्थांमध्यें असतो. नंतर तो वायुवेगानें वर पाय व खालीं मस्तक अशा स्थितींत योनिद्वाराशीं येऊन आंवळला जातो व प्राक्कर्मानुसार फार क्लेश पावतो. तेथून सुटून येतो, तो संसारांत पडून त्याच्या मागें अनेक उपद्रव लागतात. ज्याप्रमाणें कुत्रे आमिषाच्या मागें लागतात, त्याप्रमाणें त्याच्या मागें ग्रह लागतात. पुढें स्वकर्मबद्ध झालेल्या त्या जीवाचा उत्तरकाल प्राप्त झाला असतां अनेक प्रकारचे व्याधि जडतात. मग विषयसंगावर फार प्रेम करणाऱ्या इंद्रियपाशांत तो बद्ध होतो आणि नंतर हे नराधिपा, त्याला अनेक प्रकारचीं व्यसनें जडतात. त्या व्यसनांत एकदां आसक्त झाल्यावर त्याची तृप्ति मुळींच होत नाहीं. आणि आपण करितों तें चांगलें कीं वाईट याचाहि विचार त्याला होत नाहीं. जरी मूढ मनुष्यांची अशी स्थिति होते, तरी ध्याननिष्ठ साधुपुरुष यथाशास्त्र वर्तनानें आपलें रक्षण करितात. मूर्खाला मात्र यमलोक जवळ येऊन पोंचला, तरी समजत नाहीं. पुढें कालानें यमदूतांनीं त्याचें आकर्षण केलें असतां तो मृत्यु पावतो. यमदूत आकर्षण करीत आहेत व सर्व इंद्रियें विकल झालीं आहेत अशा स्थितींतहि पूर्वीं केलेल्या बऱ्या वाईट गोष्टींची वासना राहून तो पुनः गर्भवासादि बंधनांत पडतो आणि आपल्या हिताला मुकतो. हें जगत् लोभाला वश झालें असल्यामुळें अगदीं नीचावस्थेला पोंचलें आहे. लोभ, क्रोध, भय यांनीं उन्मत्त होऊन मनुष्याला आत्मस्वरूपाची ओळख राहत नाहीं. कुलीनपणाचा टेंभा मिरवून मनुष्य दुष्कुलीनांला निंदितो आणि संपत्तिमदानें मत्त होऊन दरिद्री जनांची अवहेलना करितो. दुसऱ्याला मूर्ख

म्हणतो, परंतु आत्मस्वरूप ओळखत नाहीं. दुसऱ्याचे दोष काढतो, परंतु आपले दोष काढूं इच्छीत नाहीं.

राजा, शहाणे व मूर्ख, श्रीमंत व गरीब, कुलीन व अकुलीन, गर्विष्ठ व अगर्विष्ठ हे यमलोकीं आच्छादनहीन स्थितींत जेव्हां पडतात, तेव्हां हा श्रीमंत, हा गरीब, अशा प्रकारचा भेद तेथील लोकांना मुळींच दिसत नाहीं. याचें कारण त्यांची दृष्टि कुल-रूपादि विषयांकडे नसते. सर्वांचे देह एकसारखे जमिनीवर पडलेले पाहत असूनहि मूर्ख लोक एकमेकांपासून अनेक प्रकारें फलाची इच्छा कां बरें करितात? या क्षणभंगुर जगांत जो जन्मापासून धर्मरक्षण करितो, तो परम गतीला पावतो. अशा रीतीनें सर्व प्रकारें जो तत्त्वाप्रमाणें वागतो, तो हे राजा, सर्व मार्ग सोडून ऊर्ध्व मार्गानेंच जातो. ११. १. ४.

अध्याय ५ वा.

[१ संसाराचें रूपक.]

(१) धृतराष्ट्र—विदुरा, ह्या धर्मारण्यामध्यें प्रवेश होण्याचें साधन जर बुद्धीच असेल, तर कोणत्या मार्गानें बुद्धीचा उपयोग करून तेथें प्रवेश करावा, तें मला विस्तरशः सांग.

विदुर—राजा, प्रथमतः स्वयंभू ब्रह्मदेवाला नमस्कार करून मोठमोठे ऋषि या संसाराला अरण्य कां म्हणतात, तें सांगतों, ऐक!

कोणी एक ब्राह्मण एका महावनांत रहात असे. तो एकदां वाट चुकून सिंह, व्याघ्र, गज, अश्वलें इत्यादि हिंस्र श्वापदांचें वसतिस्थान अशा एका घोर अरण्यांत आला. ते पशू अक्राळविक्राळ स्वरूपाचे व मांसभक्षक असून मोठमोठ्या गर्जना करीत असत. चारी बाजूंनीं त्यांनीं तें अरण्य इतकें व्यापून गेलें होतें कीं, तें पाहून प्रत्यक्ष यमालाहि भीति वाटली असती. असें तें घोर अरण्य अवलोकन करून तो ब्राह्मण भयानें अत्यंत उद्विग्न होऊन गेला, त्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहून तो कांपूं लागला. रक्षणार्थ सर्व दिशांकडे पहात तो धांवूं लागला. भयपीडित होऊन त्या श्वापदांपासून आपली सुटका करून घेण्याकरितां कोठेंतरी वाट सांपडेल, ह्या इच्छेनें तो धांवत असतां त्याला अरण्यांतून दूर जातांहि येईना, अथवा त्या भयंकर श्वापदांपासून आपली सुटकाहि करून घेतां येईना! त्यानें सर्वत्र नजर टाकिली तों जिकडेतिकडे पाश ठेविले आहेत, एका भयंकर

स्त्रीनें हातांनीं आपणाला घट्ट आंवळिलें आहे, पंचशीर्षांचे पर्वतप्राय उंच नाग सर्व ठिकाणीं पसरले असून गगनभेदी प्रचंड वृक्षांनीं तें महारण्य व्यापून गेलें आहे असें त्याच्या दृष्टीस पडलें ! त्या अरण्यामध्यें एक खोल विहीर होती. दाट वेली व गवत यांयोगें ती विहीर पूर्ण झांकली गेली होती. अशा त्या गूढ विहिरीमध्यें तो ब्राह्मण धांवत जात असतां पडला ! परंतु वेलींच्या जाळ्यांत त्याचे पाय अडकून फणसाच्या फळाप्रमाणें तो खालीं डोकें व वर पाय अशा स्थितींत तेथें लोंबत राहिला. असा तो लोंबत असतां त्याला आणखी एक विघ्न उपस्थित झालें. त्या विहिरीमध्यें एक महाबलाढ्य सर्प व त्या विहिरीच्या कांठावर एक प्रचंड गज त्याच्या दृष्टीस पडला. त्या गजाला सहा तोंडें असून त्याला काळे व पांढरे असे बारा पाय होते. हा जेथें अडकून राहिला होता, त्याच वृक्षलतांकडे तो गज हळूहळू येत होता. त्या वृक्षस्कंधांवर नाना रूपांचे भयंकर भ्रमर गुंजारव करीत तेथील मध वरचेवर खाण्याच्या इच्छेनें बसले होते. सर्व प्राण्यांस मध हा खावासा वाटतो व बालकांस तर तो विशेषच स्वाद्य वाटत असतो. तो मध सारखा खालीं गळत होता व तो लोंबणारा पुरुष मोठ्या लोभानें त्या रसाचें प्राशन करीत होता. अशाप्रकारें तो संकटांत पडला असतांहि मधुप्राशनाची त्याची इच्छा लवमात्रहि कमी झाली नव्हती. एकसारखा त्या मधाचीच इच्छा करीत तो तेथें अतृप्ततेनें राहिला होता.

राजा, अशा संकटकाळीं त्या ब्राह्मणाला आपल्या जीविताचा कंटाला आला नाहीं. त्याची जीविताशा त्या मधावर गुंतून राहिली. इकडे कांहीं कृष्ण व शुभ्र वर्णाचे मूषक त्या वृक्षाचीं मूळें कुरतुडून टाकीत होते ! भयंकर सर्प व वनांतील ती उग्र स्त्री, विहिरींतील नाग, कांठावरील गज, वृक्ष पडण्याची भीति, पांचवें मूषकभय आणि आपणाला इष्ट अशा मधाचें भ्रमरांकडून भक्षण अशा सहा भीतींनीं तो तेथें संसारसमुद्रांत त्रस्त होऊन पडला होता. इतकें असूनहि त्याला जीविताशेचा यत्किंचितहि कंटाळा आलेला दिसत नव्हता ! ११. १. ५.

अध्याय ६ वा.

[१ संसाररूपकाचें प्रतिपादन.]

(१) धृतराष्ट्र—हे वाग्विशारदा, तो ब्राह्मण संकटाच्या स्थितींत तेथें अत्यंत दुःखानें राहत असतां त्याचें चित्त कसें समाधान पावत होतें,

त्याचप्रमाणें तो जेथें मोठ्या धर्मसंकटांत पडला होता, तें ठिकाण कोठें होतें, तसेंच तो त्या संकटांतून मुक्त कसा होणार होता, हें सर्व मला सांग. म्हणजे आपण त्याच्या मुक्ततेकरितां योग्य परिश्रम करूं! त्याच्या उद्धरणासाठीं माझ्या मनांत मोठी करुणा उत्पन्न झाली आहे.

विदुर—मोक्षमार्ग जाणणाऱ्या विद्वानांनीं सांगितलेलें एक रूपक आहे. हें जाणल्यानें परलोकामध्यें मनुष्य कल्याण पावतो. राजा, ज्याला महावन म्हटलें आहे, तो महासंसार असून ज्याचा गहनारण्य म्हणून उल्लेख केला आहे, तो प्राणिमात्राचा संसार होय. ज्यांना व्याल म्हटलें आहे, ते व्याधि होत. जी भयंकर शरीरधारण करणारी स्त्री तेथें रहाते म्हणून सांगितलें, ती रूप आणि तेज यांचा नाश करणारी जरा होय, असें ज्ञाते लोक म्हणतात. हे राजा, तेथें जो कूप म्हटला आहे, तो प्राण्यांचा देह होय. त्यामध्यें महासर्प राहत असतो, म्हणून सांगितलें, तो सर्व भूतांचा व प्राण्यांचा नाश करणारा आणि सर्वहरण करणारा काल आहे. त्या कूपामधील ज्या वेलीवर अडकून मनुष्य लोंबत आहे ती म्हणजे प्राण्यांची जीविताशा होय. त्या कूपाच्या कंठावरून त्या वृक्षाकडे येणारा सहा तोंडांचा गज म्हणजे संवत्सर होय. सहा ऋतु हीं त्याचीं सहा मुखें असून बारा महिने हे त्याचे बारा पाय आहेत. जे मूषक व सर्प त्या वृक्षाला कुरतडून टाकीत आहेत, ते दिवस आणि रात्री होत. तेथें असणारे भ्रमर म्हणजे वासना आणि ज्या तेथें मधाच्या धारा वाहत असतात, तीं विषयसुखें होत. ह्याच सौख्यांत मानवप्राणी सर्वदा मग्न झालेले असतात. अशाप्रकारें संसारचक्राचें परिवर्तन होत असल्याचें ज्ञाते जाणतात आणि तेणेंकरून ते संसारपाश तोडून टाकितात. ११. १. ६.

अध्याय ७ वा.

[१ विदुराकडून धृतराष्ट्राला तत्त्वकथन.]

(१) धृतराष्ट्र—विदुरा, तूं तत्त्वद्रष्टा असून जें आख्यान मला कथन केलेंस, त्यांतील अमृततुल्य भाषण पुनः श्रवण करण्याला मला मोठा हर्ष वाटत आहे.

विदुर—राजा, ह्याच मार्गाचें मी पुनः विस्तारपूर्वक वर्णन करितों. तें ऐकल्यानें शहाणे पुरुष संसारापासून मुक्त होतात. राजा, ज्याप्रमाणें एखादा

पुरुष दीर्घ मार्ग चालून थकून जातो आणि ठिकठिकाणीं विश्रांति घेतो, त्याचप्रमाणें संसारपाशांत बद्ध झालेले अज्ञान जीव वेगवेगळ्या गर्भांत वास करितात, ज्ञानी मात्र त्यांतून मुक्त होतात. म्हणून शास्त्रवेत्ते लोक या संसारचक्राला मार्ग म्हणतात आणि हे भरतसत्तमा, ज्या मार्गाला पंडित लोक गहन वन म्हणत असतात, तो म्हणजे मर्त्य प्राण्यांस मोह पाडणारा भोंवरा आहे. शहाण्या मनुष्यानें त्याची इच्छा करूं नये. ज्या शारीरिक व मानसिक व्याधि मनुष्यांना प्रत्यक्ष व परोक्ष जडतात, त्या व्याल होत, असें पंडित लोक म्हणतात. हे भारता, अज्ञ लोकांना त्यांपासून पुष्कळ त्रास झाला किंवा कोणी त्यांचें निवारण केलें, तरी पूर्वकर्मांमुळें या व्यालांची भीति त्यांस वाटत नाहीं. जरी या व्याधींपासून मनुष्य सुटला, तरी पुढें रूपविनाशक जरा त्याला गांठतेच. जेथें मज्जा, मांस यांचा मोठा चिखल आहे, अशा देहरूप कूपांत तो पडला असतांहि शब्द-स्पर्शादि विविध विषयांत तो आसक्त होतो. संवत्सर, मास, पक्ष, अहोरात्र आणि संधिकाल हे क्रमानें त्याचें रूप आणि आयुष्य हरण करितात. संवत्सर, मास हे कालाचे निधि—कर्तव्यसाधक—आहेत, हें मूर्खांना समजत नाहीं.

राजा, सर्व प्राण्यांना विधात्यानें त्यांच्या कर्माप्रमाणें निर्माण केलें आहे, असें ज्ञाते म्हणतात. शरीर हा भूतांचा रथ, बुद्धि ही सारथि, इंद्रियें हीं अश्व आणि मन हा लगाम होय. जो कोणी त्या धांवत्या अश्वांच्या मागून जातो, तो ह्या संसारचक्रामध्यें चक्रवत् फिरत राहतो. जो आपल्या बुद्धीनें मनाला ताब्यांत ठेवून त्या इंद्रियरूप अश्वांस आंवरून धरितो, तो मृत झाल्यावर पुनः संसारांत पडत नाहीं. संसारचक्रांत फिरत असतां जे मोह पावत नाहींत, ते त्याबरोबर न फिरतां शीघ्र मुक्त होतात. कारण राजा, तसें फिरल्यानें दुःख मात्र निश्चयपूर्वक होतें. यासाठीं शहाण्या मनुष्यानें त्यापासून आपली मुक्तता होण्याचा प्रयत्न करावा. त्यानें या कामीं किमपि उपेक्षा करूं नये. तसें केल्यास या संसारवृक्षाची वाढ मात्र होईल. राजा, जो यतेंद्रिय असून ज्यानें क्रोध व लोभ यांचें निराकरण केलें आहे, जो सर्वदा संतुष्ट व सत्यवादी आहे, त्याला शांति प्राप्त होते. राजा, ज्याच्या योगानें अज्ञ लोक मोह पावतात, त्या ह्या संसाराला याम्य—यमलोकीं पोंहचविणारा—रथ म्हणतात. हे राजा, याच्या योगानें तुला प्राप्त झालेली अवस्थाच प्राप्त होणारी आहे! राज्यनाश, सुहृन्नाश आणि सुतनाश ह्या गोष्टी तृष्णाशीलास दुःखदायक होत असतात. त्यामुळें

साधु पुरुषानें मोठें दुःख प्राप्त झालें असतां दुःखनाशाचा खरा उपाय योजावा. संयमी मनुष्यानें ब्रह्मज्ञानरूपी औषधि मिळवून दुःखरूपी महाव्याधीचा नाश करावा. स्थिरसंयमी मनुष्य ज्याप्रमाणें स्वतः दुःखापासून आपली मुक्तता करून घेतो, त्याप्रमाणें त्याचा पराक्रम, संपत्ति, मित्र किंवा सुहृज्जन ह्यांजकडून ती होऊं शकत नाहीं.

हे भारता, मीं केलेल्या उपदेशावर भरंवसा ठेव आणि प्रथमतः शील संपादन कर. दम, त्याग आणि अप्रमाद हे ब्रह्मलोकास पोंचविणारे अश्व आहेत. शीलरूप लगाम हातांत धरून जो मनोरूपी रथांत स्थित होतो, तो मृत्युभयापासून मुक्त होऊन ब्रह्मलोकाला जातो. हे राजा, जो सर्व भूतांना अभय देतो, त्यास सत्यलोकीं निरामय व सर्वश्रेष्ठ स्थान प्राप्त होतें. अभयप्रदानानें मनुष्याला जें फल प्राप्त होतें, तें हजारों यज्ञांनीं किंवा नित्य केलेल्या उपवासांनीं प्राप्त होत नाहीं! प्राण्याला स्वतःच्या प्राणापेक्षां अधिक प्रिय असें दुसरें कांहीं नाहीं. मरण हें कोणालाहि नको असतें. हे भारता, शहाण्या मनुष्यानें प्राणिमात्रावर दया करावी. अनेक प्रकारचे मोहांत व अज्ञानपटलांत सांपडलेले स्थूल दृष्टीचे मंद लोक इकडेतिकडे भ्रमण करीत फिरत असतात. परंतु सूक्ष्म दृष्टीचे लोक मात्र शाश्वत ब्रह्मपदाला जातात.

अध्याय ८ वा.

[१ द्वैपायन व्यासाकडून धृतराष्ट्रशोकापहरण.]

(१) **वैशंपायन**—विदुराचें भाषण श्रवण करून तो कुरुराज धृतराष्ट्र पुत्रशोकानें विह्वल होऊन मूर्च्छित झाला आणि भूमीवर पडला. त्याला तसा निःसंज्ञ होऊन भूमीवर पडलेला पाहतांच त्याचे बांधव, कृष्णद्वैपायन व्यास, विदुर, संजय, इतर आप्त आणि त्याचे प्रिय द्वारपाल त्याच्या सभोंवतीं जमले आणि कोणी सुखकर शीतजलसिंचनानें, कोणी पंख्याच्या वाऱ्यानें, तर कोणी त्याच्या अंगावर हात फिरवून त्याला शुद्धीवर आणण्याचा प्रयत्न केला. बऱ्याच वेळानें धृतराष्ट्र सावध झाला आणि पुत्रशोकसंतप्त होऊन त्यानें बराच वेळ विलाप केला. तो म्हणाला, " प्रभो, ज्यांत वारंवार दुःखें प्राप्त होतात, अशा ह्या मनुष्यजन्माला धिक्कार असो! पुत्रनाश, द्रव्यनाश आणि इष्ट जनांचा नाश यांमुळें विष किंवा अग्नि यांसारखें भयंकर दुःख होत असतें. त्यामुळें

सर्व गात्रांचा दाह होतो आणि बुद्धि नष्ट होते. दुःखानें ग्रस्त झालेल्या त्या मनुष्यास मरण प्रिय वाटूं लागतें! माझ्या दुर्भाग्यानें अशाप्रकारचें दुःख मला आज प्राप्त झालें आहे. ह्या दुःखाचा शेवट प्राणांताशिवाय दुसऱ्या कशानें होईल, असें मला वाटत नाहीं. म्हणून हे द्विजसत्तमा, मी आजच प्राणत्याग करणार आहें!"

याप्रमाणें ब्रह्मवेत्त्यांमध्यें श्रेष्ठ अशा त्या महात्म्या व्यास पित्याला सांगितल्यावर धृतराष्ट्र मोह पावला आणि पुनः शोकमग्न झाला. जनमेजया, चिंतन करतां करतां तो अगदीं स्तब्ध झाला. त्याचें भाषण ऐकून कृष्णद्वैपायन मुनीनें पुत्रशोकसंतप्त त्या आपल्या पुत्राला म्हटलें—

व्यास—महाबाहो, तुला मी जें कांहीं सांगत आहें, तें नीट श्रवण कर! तूं वेदवेत्ता, तसाच बुद्धिमान् आहेस! धर्मार्थकुशलहि तूं आहेस! हे परंतपा, कोणतीहि गोष्ट तुला अवगत नाहीं, असें नाहीं. सर्व मर्त्य प्राणी अनित्य आहेत, हेंहि तूं जाणतोस, यांत संशय नाहीं! तसेंच इहलोक व परलोक हे दोन्ही अशाश्वत आहेत, हें तुला माहीत आहे. मग शोक करण्याचें काय बरें कारण आहे? राजेंद्रा, तुझ्या पुत्राला निमित्त करून कालानें तुझ्या समक्ष वैर उत्पन्न केलें. राजा, ज्या गोष्टी अवश्य व्हावयाच्या असतात, त्यांपैकींच कौरव-पांडवांचें युद्ध हें एक होतें. असें असतां त्या उत्तम लोकाप्रत गेलेल्या शूरांविषयीं तूं शोक कां बरें करावास? हे महाबाहो, महात्म्या ज्ञानी विदुरानें हें सर्व आधींच जाणून शम करण्याकरितां पुष्कळ यत्न केला. परंतु दैवानें ठरविलेल्या गोष्टी अन्यथा करण्यास मनुष्यानें कितीहि श्रम केले तरी ते व्यर्थच होणार, असें मला वाटतें. आतां मीं प्रत्यक्ष ऐकिलेलें देवांचें या युद्धासंबंधीं जें कार्य तेंहि तुला सांगतों. तें ऐकिल्यानें तुझ्या चित्ताची स्थिरता होईल.

राजा, पूर्वी एकदां मी इंद्रसभेंत गेलों असतां तेथें सर्व देव जमलेले माझ्या दृष्टीस पडले. हे अनघा, नारदादि सर्व देवर्षि आणि पृथ्वीहि तेथें आलेली मीं पाहिली. ती कांहीं कार्य योजूनच देवांकडे आली होती. नंतर ती त्या जमलेल्या देवांजवळ गेली आणि म्हणाली, 'हे महाभागहो, पूर्वी ब्रह्मलोकीं माझें जें कार्य करण्याविषयीं तुम्हीं कबूल केलें होतें तें कार्य आतां सत्वर करा!'

तें पृथ्वीचें भाषण ऐकून प्रभु विष्णु त्या देवसभेंत हंसतच तिला म्हणाला, "धृतराष्ट्राच्या शंभर पुत्रांतून जो वडील पुत्र दुर्योधन या नांवानें प्रसिद्ध आहे,

तो तुझें कार्य करील. तो राजा झाला असतां तुझे सर्व हेतु परिपूर्ण होऊन तूं धन्य होशील. त्याच्याकरितां कुरुक्षेत्रांत सर्व राजे जमतील आणि ते तीक्ष्ण शस्त्रप्रहारांनीं अन्योन्यांचा वध करितील. तसें झालें असतां हे देवि, तुजवरील भार नाहींसा होईल ! हे शोभने, तूं आतां स्वस्थानीं निघून जा आणि लोकधारणा कर."

राजा धृतराष्ट्रा, हा तुझा पुत्र दुर्योधन लोकसंहाराकरितां कलीच्या अंशापासून गांधारीच्या उदरीं जन्मास आला. तो असहिष्णु, चपलबुद्धि आणि अतिकोपी असून त्याची समजूत घालणें कोणालाहि शक्य नव्हतें. दैवयोगानें त्याचे बंधुहि त्यासारखेच निघाले. त्याचा मामा शकुनि, परमसखा कर्ण आणि दुसरे पुष्कळ राजे स्वतःच्या विनाशासाठीं त्याच गुणाचे उत्पन्न झाले. जसा राजा तशाच त्याच्या प्रजाहि होतात, असा नियम आहे. स्वामी धार्मिक असेल तर त्याचा अधर्मी सेवकहि धार्मिक होईल. धन्याच्या गुणदोषांप्रमाणें सेवकांचेहि गुणदोष असतात, हें उघड आहे. हे राजा, दुष्ट राजाच्या संगतीनें तुझे सर्व पुत्र नाश पावले. हे महाबाहो, देवसभेंतील ही सर्व हकीकत तत्त्ववेत्त्या नारदाला विदित आहे. हे पृथ्वीपते, तुझ्या पुत्रांचा नाश त्यांच्या अपराधांमुळेंच झाला आहे. म्हणून तूं त्याबद्दल शोक करूं नये. शोक करण्याचें कांहींच कारण नाहीं. हे भारता, पांडवांनीं तुझा स्वल्पहि अपराध केला नव्हता. तुझे पुत्रच दुष्ट असून त्यांनीं ह्या सर्व पृथ्वीचा घात केला.

राजा, पूर्वीं नारदानें राजसूय यज्ञाचे वेळीं धर्मराजाला सभेंत सांगितलें होतें कीं, 'पांडव व कौरव हे रणांत एकमेकांना गांठून युद्ध करतील व पतन पावतील. तूं मात्र आपलें कर्तव्य करीत रहा !' नारदाचें तें भाषण ऐकून त्यावेळीं पांडवांना फार दुःख झालें.

याप्रमाणें सनातन देवगुह्य मीं तुला सांगितलें. तेणेंकरून तुझा शोक व प्राणत्याग करण्याचा निश्चयहि नाहींसा होईल आणि ह्या सर्व गोष्टी दैवाधीन होत्या हें ध्यानांत आणून तूं पांडवांविषयीं स्नेह धारण करिशील, अशी मला आशा आहे. राजा, असें होणार असल्याचें मीं पूर्वींच ऐकिलें होतें आणि त्याप्रमाणें राजसूय यज्ञाचे वेळीं तें सर्व धर्मराजाला सांगितलेंहि होतें. ही गुह्य गोष्ट मीं सांगितल्यावर धर्मानें कौरव-पांडवांचें युद्ध न होण्याविषयीं पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु तो सर्व निष्फळ ठरला. एकंदरींत दैवच बलवत्तर होय, असें म्हटलें

पाहिजे. हे राजा, दैवाचा अतिक्रम करणें हें कोणाहि स्थावर व जंगम भूताला कधीं शक्य नाहीं. हे भारता, तूं एवढा धर्मपर व बुद्धिश्रेष्ठ असून आणि प्राण्यांची सर्व गति व अगति जाणूनहि जर असा मोहांत पडतोस, तर तूं शोकविह्वल होऊन वरचेवर मूर्च्छित होत आहेस, हें पाहून युधिष्ठिर राजा आपले प्राणहि टाकील, असें मला वाटतें. राजेंद्रा, कृमि-कीटकांवरहि दया करणारा तो वीर आहे, त्याला तुझी दया येणार नाहीं, हें कसें होईल ? हे भारता, माझी तुला आज्ञा आहे म्हणून, दैव अनतिक्रमणीय आहे हें जाणून आणि पांडवांवरील तुझी कृपादृष्टि ध्यानांत आणून तूं प्राण धारण कर ! असें वागल्यानें लोकांत तुझी कीर्ति होईल. बापा, तुला धर्मार्थांची मोठी प्राप्ति होईल आणि चिरकाल तपश्चर्या केल्याचेंहि पुण्य तुला लाभेल. प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें प्रखर पुत्रशोक तुला झाला आहे; परंतु मीं केलेल्या बोधरूप जलानें त्याला एकदांचा विझवून टाक पाहूं !

वैशंपायन—अमिततेजस्वी व्यासाचें तें भाषण ऐकून धृतराष्ट्रानें थोडा वेळ विचार केला आणि म्हटलें, 'द्विजोत्तमा, महाशोकजालानें मी अत्यंत विह्वल झालों आहें. वरचेवर मोह पावून मी स्वतःलाहि ओळखत नाहींसा झालों आहें ! तुझें हें दैवयोगपर भाषण ऐकल्यानें मी आतां प्राणधारण करीन आणि शोक न करण्याविषयीं यत्न करीन.'

धृतराष्ट्राचें अशा प्रकारचें भाषण श्रवण केल्यावर तो सत्यवतीसुत व्यास तेथेंच अंतर्धान पावला. ११. १. ८.

अध्याय ९ वा.

[१ विदुराचें धृतराष्ट्राला सांत्वनपर भाषण.]

(१) जनमेजय—विप्रर्षे, भगवान् व्यास गेला असतां धृतराष्ट्र राजानें काय केलें, तें तूं मला सांग. तसेंच कौरवराज युधिष्ठिर राजा आणि कृपाचार्यप्रमुख ते तिघेजण यांनीं पुढें काय केलें तें मला सांग ! अश्वत्थाम्याचें कृत्य आणि परस्परांनीं अन्योन्यांस दिलेले शाप मीं पूर्वींच ऐकिले आहेत. यापुढील संजयानें सांगितलेला वृत्तांत मला निवेदन कर !

वैशंपायन—राजा जनमेजया, दुर्योधनाचा वध आणि सर्व सैन्याचा नाश झाला असतां संजयाची व्यासदत्त दिव्यज्ञानशक्ति नष्ट होऊन तो धृतराष्ट्राजवळ गेला आणि म्हणाला—

संजय—राजा, नाना देशांचे नाना राजे आपापल्या ठिकाणांहून येऊन तुझ्या पुत्रांसह पितृलोकीं गेले. हे भारता, त्या सर्वांनीं ' हें युद्ध आतां नको ' म्हणून याचना केली असतां वैराचा अंत करण्याच्या हेतूनें तुझ्या पुत्रानें सर्व पृथ्वीचा घात केला. आतां पुत्र, पौत्र आणि पितर यांचीं प्रेतकार्यें यथाक्रम करीव !

वैशंपायन—संजयाचें त्यावेळचें घोर भाषण श्रवण करून धृतराष्ट्र मृतवत् निश्चल झाला व जमिनीवर पडला ! तो राजा अशा रीतीनें भूमीवर पडला असतां सर्वधर्मज्ञ विदुर त्याजवळ गेला आणि म्हणाला "राजा, ऊठ, काय म्हणून निजतोस ? हे भरतर्षभा, शोक करूं नकोस ! सर्व प्राण्यांची शेवटीं हीच गति होत असते. प्राणिमात्राचा आद्यंत अभाव असतो, मध्यें मात्र थोडा काळ आपणांस त्याचा भास होतो. मग त्याबद्दल शोक करण्याचें काय बरें कारण ? शोक करणारा मृतामागून जाऊं शकत नाहीं किंवा शोक करणारा कोणी मरतहि नाहीं. मग असें असतां तूं कशासाठीं हा शोक करीत आहेस ? युद्ध न करितां मनुष्य मृत्यु पावतो आणि युद्ध करूनहि एखादा जीवंत राहतो. काल प्राप्त झाला असतां कोणाच्यानेंहि त्याला टाळतां येणें शक्य नाहीं. काल सर्व भूतांचें आकर्षण करितो. त्याला कोणी प्रिय नाहीं किंवा द्वेष्यहि नाहीं. ज्याप्रमाणें वायु सर्वत्र तृणाग्रांना हालवितो, त्याप्रमाणें सर्व भूतें कालवश होऊन त्याजपुढें मान वांकवून राहतात. हे भरतर्षभा, आपण सर्व एकाच समुदायांतील असून आम्हां सर्वांस त्याच एका ठिकाणीं जावयाचें आहे. ज्याची वेळ आधीं भरते, तो आधीं जातो, मग तेथें शोक करण्याचें काय बरें कारण ? युद्धांत हत झालेल्या ज्या वीरांसाठीं तूं शोक करीत आहेस, ते सर्व स्वर्गाला गेले आहेत. त्या महात्म्यांबद्दल शोक करण्याचें कारण नाहीं. युद्धांत देह ठेवणाऱ्यांप्रमाणें मोठमोठे दक्षिणायुक्त यज्ञ, तप किंवा विद्या याच्या योगानेंहि उत्तम गति प्राप्त होत नाहीं. ते सर्व वेदवेत्ते, शूर, सुव्रती असून सर्व सन्मुख मृत्यु पावले आहेत. त्यांबद्दल शोक कशाला बरें करावा ? शूरांच्या शरीराग्नींत त्यांनीं शराहुति दिल्या आणि शत्रूंनीं हवन केलेले बाण त्या सत्पुरुषांनीं सहन केले आहेत !

राजा, याप्रमाणें स्वर्गास जाण्याचा उत्तम मार्ग मीं तुला सांगितला. इहलोकीं क्षत्रियाला युद्धाहून श्रेष्ठ असें दुसरें कांहीं नाहीं. ते क्षत्रिय महात्मे, शूर, सभेंत शोभणारे असून त्यांनीं उत्तम आशीर्वाद मिळविले होते. त्यांपैकीं कोणाबद्दलहि शोक करणें तुला उचित होणार नाहीं. हे पुरुषर्षभा, आपलें मन आंवरून धर व शोक करूं नकोस. शोकविह्वल होऊन तूं आपलें उदकदानादि कार्य सोडून देणें कधींहि योग्य होणार नाहीं. ११. १. ९.

अध्याय १० वा.

[१ धृतराष्ट्रनिर्गमन. २ गांधारीप्रभृति स्त्रियांचा विलाप.]

(१) वैशंपायन—विदुराचें तें भाषण श्रवण करून धृतराष्ट्रानें अश्व रथाला जोडण्याविषयीं सांगितलें आणि पुनः त्याला म्हटलें, 'गांधारी व सर्व भारतस्त्रिया यांस शीघ्र घेऊन ये ! तसेंच वधू कुंती व तिच्या येथें असलेल्या इतर स्त्रियांसहि सत्वर आण !'

(२) अशाप्रकारें त्या धर्मवेत्त्या विदुराला सांगून तो शोकमूढ धर्मज्ञ राजा रथावर आरूढ झाला. नंतर पुत्रशोकानें व्याकुल झालेली गांधारीहि पतीच्या आज्ञेस मान देऊन कुंती व इतर स्त्रिया यांसह धृतराष्ट्र होता, त्या ठिकाणीं आली. त्या शोकाकुल स्त्रिया तेथें आल्या आणि त्यांनीं एकमेकांस हांका मारून मोठ्यानें आक्रोश करण्यास आरंभ केला. विदुराला त्यांच्यापेक्षांहि अधिक दुःख झालें, तरी त्यानें त्यांचें समाधान केलें. नंतर कंठ दाटून आलेल्या त्या स्त्रियांस रथांत घालून तो नगराबाहेर निघाला. त्यावेळीं कौरवांच्या सर्व निवासस्थानांतून एकच हाहाकार सुरू झाला. आबाल वृद्ध सर्व लोक शोकसंतप्त होऊन गेले. ज्या स्त्रिया पूर्वीं देवांच्याहि नजरेस कधीं पडल्या नाहींत, त्या आज अनाथ होऊन नीच जनांच्याहि दृष्टीस पडत होत्या. आपले सुंदर केंस अस्ताव्यस्त सोडून, भूषणें टाकून देऊन आणि एकवस्त्र परिधान करून ह्या स्त्रिया अनाथांप्रमाणें बाहेर चालल्या. यूथपति मृत झाल्यावर हरिणी ज्याप्रमाणें पर्वताच्या गुहांतून बाहेर पडतात, त्याप्रमाणें त्या कौरवस्त्रिया श्वेतपर्वतांप्रमाणें भासणाऱ्या आपल्या स्फटिकमय प्रासादांतून बाहेर पडल्या. आपले हात आंवळून कोणी पुत्राच्या नांवानें, कोणी बंधूच्या नांवानें, तर कोणी पित्याच्या नांवानें आक्रोश करीत होत्या. त्यावरून जणुंकाय युगान्त होऊन लोकसंहारच चालला आहे कीं

काय असा भास होत होता. त्या विलाप करीत आणि रडत ओरडत पुढें जात होत्या. शोकानें त्यांची ज्ञानशक्ति नष्ट होऊन आपलें कर्तव्य कोणतें हेंच त्यांस समजेनासें झालें होतें. ज्यांना पूर्वी सखीजनांच्या सांनिध्याचीहि लज्जा वाटत असे, त्याच आतां एकवस्त्र परिधान करूनहि सासूसासऱ्यांपुढें जाण्यास लाजत नव्हत्या. त्या स्त्रिया परस्परांच्या स्थितींतील सूक्ष्म भेद काढून परस्परांचें आश्वासन करीत होत्या आणि शोकविह्वल होऊन परस्परांकडे पाहत होत्या!

याप्रमाणें हजारों प्रकारें आक्रोश करणाऱ्या त्या स्त्रियांस घेऊन तो दीन राजा धृतराष्ट्र नगराबाहेर पडला आणि त्वरेनें रणांगणाकडे जाऊं लागला. त्याच्या मागून शिल्पी, व्यापारी, शेतकरी आणि इतर कामकरी लोकहि नगराच्या बाहेर पडले. राजा, कौरवांच्या क्षयामुळें विह्वल झालेल्या त्या स्त्रियांनीं चालविलेल्या आक्रोशाच्या भयंकर शब्दानें सर्व भुवनें व्यथित होऊन गेलीं. युगांतकाल प्राप्त होऊन व प्राणिमात्र दग्ध होऊन जसा सर्वत्र एकच प्रलय झालेला दृष्टीस पडतो, तसाच विनाश झाल्याचें सर्वांस वाटलें. कुरूंचा क्षय झाला असतां त्यांजवर आसक्त होऊन राहिलेल्या पौरजनांचीं अंतःकरणें अत्यंत उद्विग्न झालीं आणि त्यांनीं मोठमोठ्यानें आक्रोश करण्यास आरंभ केला! ११. १. १०.

अध्याय ११ वा.

[१ रणांगणाकडे धृतराष्ट्र निघाला असतां मार्गांत कृप-कृतवर्म-द्रौणींशीं भेट. २ धृतराष्ट्राचें सांत्वन करून त्या तिघांचें आपआपल्या ठिकाणीं गमन.]

(१) **वैशंपायन**—जनमेजया, तेथून एक कोसभर गेल्यावर त्यांस शारद्वत कृपाचार्य, द्रोणपुत्र अश्वत्थामा आणि कृतवर्मा यांची भेट झाली. प्रज्ञाचक्षु धृतराष्ट्रास पाहतांच त्यांचे कंठ अश्रूंनीं दाटून आले आणि त्यांनीं दुःखाचा निःश्वास सोडला. नंतर त्या शोकाकुल राजाला ते म्हणाले, 'राजा, तुझ्या पुत्रानें इतरांस दुर्घट असा अलौकिक पराक्रम केला आणि तो आपल्या अनुचरांसह इंद्रलोकीं गेला. दुर्योधनाच्या सैन्यापैकीं आम्ही तिघेच रथी जीवंत आहों! हे भरतर्षभा, बाकीचें तुझें सर्व सैन्य नाश पावलें!'

(२) असें राजाला सांगून शारद्वत कृपाचार्य पुत्रशोकार्त गांधारीला उद्देशून बोलला, "गांधारि, तुझ्या पुत्रांनीं निर्भयपणें युद्ध करून अनेक शत्रुगणांचा वध केला. पराक्रमाचीं कृत्यें करीत असतां ते निधन पावले. शस्त्रपराक्रमानें

निर्मल लोक संपादन करून ते तेथें उज्ज्वल देह धारण करून देवांप्रमाणें विहार करतील, यांत संशय नाहीं. त्या शूरांपैकीं कोणीहि युद्धपराङ्मुख झाला नाहीं किंवा कोणी शत्रूस शरणहि गेला नाहीं. प्रत्येक युद्ध करीत असतां सन्मुख शस्त्रानें निधन पावला आहे! अशाप्रकारें युद्ध करणाऱ्या क्षत्रियास परम गति प्राप्त होत असते, असें प्राचीन ऋषिजनांचें म्हणणें आहे. युद्धामध्यें शस्त्रानें मरण आल्यास त्याबद्दल शोक करणें अनुचित होय. हे राज्ञि, त्यांचे शत्रु पांडव यांचीहि या युद्धानें वृद्धि झालेली नाहीं. आतां अश्वत्थामप्रमुख आम्हीं जो पराक्रम केला तो श्रवण कर. भीमसेनानें तुझ्या पुत्राचा अधर्मानें वध केल्याचें ऐकून पांडव शिबिरांत सुप्त झाले असतां त्यांजवर आम्ही धांवून गेलों आणि पांडव-धृष्टद्युम्नप्रमुख सर्व पांचाल, द्रुपदाचे पुत्र आणि द्रौपदेय यांचा वध केला! अशाप्रकारें तुझ्या पुत्राच्या शत्रूंचा नाश करून आम्ही तेथून पळालों. आम्ही तिघेच असल्यामुळें त्यांपुढें रणांत आमच्यानें उभें राहवलें नाहीं. ते शूर व महाधनुर्धर पांडव क्रोधवश होऊन वैराचा सूड उगविण्याकरितां आमचा शीघ्र पाठलाग करितील! आपल्या पुत्रांचा आम्हीं वध केल्याचें ऐकून ते पुरुषश्रेष्ठ उन्मत्त होऊन आमचा शोध काढीत लवकरच येतील! हे यशस्विनि, त्यांचा वध करून आतां पांडवांपुढें उभें राहण्याची आमची छाती नाहीं. हे राज्ञि, आम्हांला आतां जाण्याची अनुज्ञा दे. तूं शोक करूं नकोस! राजा धृतराष्ट्रा, तूंहि आम्हांला अनुज्ञा दे! उत्तम प्रकारें धैर्य धारण कर आणि विचार करून पहा म्हणजे मरण हाच क्षात्रधर्म होय असें तुला कळून येईल!''

जनमेजया, असें बोलून आणि धृतराष्ट्रास प्रदक्षिणा करून कृपाचार्य, कृतवर्मा आणि अश्वत्थामा ह्या तिघांनीं त्या मनीषी राजाकडे नजर फेंकली आणि गंगेला अनुलक्षून आपले अश्व हांकले. पुढें धृतराष्ट्राला सोडून दूर गेल्यावर त्या तिघांनीं कांहीं विचार केला आणि दुःखी अंतःकरणानें ते तिघे तीन वाटांनीं निघून गेले. कृपाचार्य हस्तिनापुराला, कृतवर्मा आपल्या राष्ट्राला आणि अश्वत्थामा व्यासाच्या आश्रमास निघून गेला. त्या पांडवांचा अपराध केल्यामुळें ते तिघे भयार्त होऊन एकमेकांकडे पहात दूर निघून गेले. पुढें त्या महारथ पांडुपुत्रांनीं अश्वत्थाम्याला गांठून मोठ्या पराक्रमानें त्याला जिंकिलें. ११. १. ११.

✓ अध्याय १२ वा.

[१ युधिष्ठिराचें कृष्णासह धृतराष्ट्राकडे आगमन. २ लोहभीमाचा भंग.]

(१) वैशंपायन—जनमेजया, सर्व सैन्यांचा नाश झाला असतां धर्मराज युधिष्ठिराला आपला वृद्ध चुलता हस्तिनापुरांतून बाहेर निघाल्याची वार्ता समजली. तेव्हां पुत्रशोकसंतप्त युधिष्ठिर आपल्या बंधुवर्गासह पुत्रशोकानें दुःख करणाऱ्या धृतराष्ट्राकडे जावयास निघाला. युधिष्ठिरामागून दाशार्ह श्रीकृष्ण, युयुधान आणि युयुत्सु हेहि निघाले. त्यांच्या मागून पुत्रशोकानें दुःखार्त झालेली द्रौपदी तेथें जमलेल्या पांचाल स्त्रियांसह विलाप करीत चालली. हे भरतसत्तमा, अशाप्रकारें गेल्यावर गंगेच्या तीरावर आर्त झालेल्या कुररींप्रमाणें शोक करणाऱ्या त्या भरतस्त्रिया धृतराष्ट्राच्या दृष्टीस पडल्या. तेथें हजारों प्रकारांनीं विलाप करणाऱ्या स्त्रियांनीं धर्मराजाला वेढिलें. त्या हात वर करून मोठ्यानें आक्रोश करूं लागल्या. त्या म्हणाल्या, "ह्या धर्मराजाची धर्मज्ञता आणि सुजनता आज कोठें गेली ? ह्यानें आपले वडील बंधु, गुरुपुत्र आणि मित्र यांचा वध केला आहे ! महाबाहो धर्मा, द्रोण, पितामह भीष्म आणि जयद्रथ यांचा वध करवून तुझ्या मनाला काय बरें वाटलें असेल ? अरे, आपले वडील व बंधु, त्याचप्रमाणें तो दुष्प्रधर्ष अभिमन्यु आणि द्रौपदीपुत्र हे कोठेंहि दिसत नसतां तुला राज्य घेऊन तरी काय करावयाचें आहे ?"

(२) जनमेजया, अशाप्रकारें विलाप करणाऱ्या स्त्रियांतून मोठ्या कष्टानें बाहेर निघून त्या धर्मराज युधिष्ठिरानें धृतराष्ट्राला प्रणाम केला. नंतर इतर पांडवांनींहि आपापलीं नांवें सांगून त्याला अभिवंदन केलें. आपल्या सर्व पुत्रांचा युधिष्ठिरामुळेंच अंत झालेला पाहून अर्थातच धृतराष्ट्राच्या मनांत त्याविषयीं प्रेम नव्हतें. तरी त्या शोकव्याकुल राजानें धर्मराजाला आलिंगन दिलें आणि त्याचें सांत्वन केलें. नंतर त्याच्या मनांत कोपरूप अग्नि प्रज्वलित होऊन त्यानें भीमाची विचारपूस केली. त्यावेळीं शोकवायूनें प्रज्वलित झालेला त्याचा कोपाग्नि भीमसेनरूप वनाची जाळून राख करूं इच्छीत आहे असें दिसलें ! भीमसेनाविषयीं धृतराष्ट्राचा अशुभ संकल्प श्रीकृष्णानें आधींच जाणून त्याचा उपायहि योजून ठेविला आणि भीमसेन धृतराष्ट्राला भेटूं जात असतां त्याचें हातांनीं निवारण करून भीमाचा लोहमय पुतळा पुढें केला ! तेव्हां हा वृकोदर भीमच होय, असें मानून त्या बलवान् राजानें त्याचा चुराडा करून टाकिला.

धृतराष्ट्राला अयुत नागांचें बळ असल्यामुळें त्याला त्या लोहमय भीमाचा नाश करितां आला ! परंतु असें करतांना त्याची छाती फुटली व मुखावाटे रक्तस्राव होऊं लागला. त्यामुळें तो रक्तदिग्ध धृतराष्ट्र भूमीवर पडला व फुललेल्या पारिजातकासारखा दिसूं लागला ! तें पाहून संजयानें पुढें होऊन त्याला धरिलें आणि तो म्हणाला, 'राजा, असें करूं नकोस.' असें बोलून त्यानें धृतराष्ट्राचें समाधान व सांत्वन केलें.

राजा, नंतर धृतराष्ट्राचा कोप शांत झाला आणि तो 'हायरे भीमा,' म्हणून शोक करूं लागला. त्याचा क्रोध नाहींसा झाला आहे आणि भीमसेनाचा वध आपल्या हातून झाला, असें समजून तो शोक करीत आहे, हें पाहून श्रीकृष्ण त्याला म्हणाला, "धृतराष्ट्रा, तूं शोक करूं नकोस. भीमाचा तुझ्या हातून वध झालेला नाहीं ! ही भीमाची लोहप्रतिमा तूं भग्न केलीस ! हे भरतर्षभा, तूं क्रोधवश झाला आहेस, असें जाणून मीं मृत्यूच्या दाढेंत गेलेल्या भीमसेनाला मागें ओढिला आणि ही लोखंडी प्रतिमा पुढें केली.

"हे राजशार्दूला, तुझ्या इतका बलवान् दुसरा कोणी नाहीं. हे महाबाहो, तुझ्या हाताची मिठी सहन करील असा कोण बरें आहे ? यमाच्या तडाक्यांत गेलेला जसा कोणी जीवंत सुटत नाहीं, त्याचप्रमाणें तुझ्या हातूनहि कोणी जीवंत रहाणार नाहीं. म्हणून तुझ्या मुलानें भीमाची जी लोहमयी मूर्ति केली होती, तीच मीं तुझ्यापुढें केली. पुत्रशोकानें तुझें अंतःकरण शोकसंतप्त होऊन तुझा सर्व धर्मविचार नाहींसा झाला आणि म्हणूनच भीमसेनाचा वध करण्याची तुला बुद्धि झाली. परंतु त्याचा वध करणें तुला योग्य नाहीं. कारण, हे महाराजा, आतां तुझे मुलगे गतायुषी झाल्यामुळें ते जीवंत राहणेंस शक्य नव्हतें. म्हणून आम्ही शमार्थ जें जें केलें त्या सर्वांस मान्यता दे आणि शोक करूं नकोस !" ११. १. १२.

अध्याय १३ वा.

[१ धृतराष्ट्रकोपविमोचन.]

(१) वैशंपायन—जनमेजया, इतक्यांत मुखमार्जनाची तयारी करून परिचारिका धृतराष्ट्राजवळ आल्या. तो विधि झाल्यावर श्रीकृष्ण पुनः त्याला

म्हणाला, 'राजा, वेद व विविध शास्त्रांचें अध्ययन तूं केलें आहेस. त्याचप्रमाणें पुराणें आणि राजधर्महि तूं ऐकिले आहेस. असा तूं विद्वान्, महाप्राज्ञ आणि स्वपरबलाबल जाणण्यास समर्थ असूनहि तूं आपल्या अपराधामुळें दुसऱ्यावर कोप कां बरें करितोस? भारता, त्याच वेळीं मीं, भीष्म-द्रोणांनीं, विदुरानें आणि संजयानें तुला पुष्कळ प्रकारें सांगितलें, तरी तूं आमचे म्हणण्याप्रमाणें केलें नाहींस. आम्हीं तुझें निवारण केलें असतां आणि पांडव बलानें व शौर्यानें आपल्या पुत्रांहून बलिष्ठ असतां तूं आमचें ऐकिलें नाहींस! जो राजा स्थित-प्रज्ञ असून स्वतः आपले दोष, तसेंच देश-काल-विभाग जाणतो व तदनुरूप वर्तन करितो, तो उत्तम प्रकारचें श्रेय पावतो. आपलें श्रेय कशांत आहे व हिताहित कोणतें हें दुसरे सांगत असतांहि जो ऐकत नाहीं आणि अनीतीनें वागतो, तो विपत्तींत पडून शोक करितो. हे भारता, ह्यांपैकीं तूं दुसऱ्या प्रकारानें वागलास हें लक्ष्यांत आण. राजा, तुझ्या अंगीं कर्तृत्वशक्ति मुळींच नसून दुर्योधनाला वश होऊन त्याच्या सांगण्याप्रमाणें तूं वागत आलास! तूं आपल्याच अपराधामुळें विपत्तींत पडला आहेस. मग भीमाला मारण्याची इच्छा कां बरें करतोस? म्हणून तूं क्रोधाचें दमन कर आणि आपलें दुष्कृत्य आठव. ज्या क्षुद्रानें केवळ स्पर्धेनें पांचालीला सभेंत आणविली, त्याच वैराची फेड करण्याच्या इच्छेनें भीमानें त्याचा वध केला! तूं आणि तुझ्या दुष्ट पुत्रानें केलेला अतिक्रम आणि अपराध नसतांहि पांडवांचा तुझ्या हातून झालेला त्याग हीहि गोष्ट लक्षांत आण!

वैशंपायन—जनमेजय राजा, याप्रमाणें कृष्णानें सत्य गोष्ट सांगितली असतां धृतराष्ट्र राजा देवकीपुत्र कृष्णाला बोलला, "महाबाहो माधवा, तूं म्हणतोस तें सर्व अगदीं बरोबर आहे. माझ्या बलवान् पुत्रस्नेहानें मला नीतिभ्रष्ट केलें आहे. तो बलवान् सत्यविक्रमी व तुझ्याकडून रक्षण केलेला भीमसेन माझ्या बाहुपाशांत सांपडला नाहीं, ही मोठ्या सुदैवाची गोष्ट आहे. आतां माझें मन अव्यग्र झालें असून माझा क्रोध व संतापहि शांत झाला आहे. हे माधवा, त्या मध्यम पांडव अर्जुनाला भेटण्याविषयीं मला मोठी इच्छा उत्पन्न झाली आहे. सर्व मोठमोठे राजे मृत्युवश झाले असतां आणि माझे पुत्रांचाहि वध झाला असतां पांडुपुत्रांचें कल्याण व्हावें, अशी माझी दांडगी इच्छा असून त्यांजविषयीं माझ्या मनांत प्रेमहि उत्पन्न झालें आहे!"

राजा, असें बोलून त्या धृतराष्ट्रानें भीमाला, धनंजयाला आणि पुरुषप्रवीर माद्रीसुत नकुल-सहदेवांना रडत रडत आलिंगन, आश्वासन आणि कल्याणपर आशीर्वाद दिले! ११. १. १३.

अध्याय १४ वा.

[१ युधिष्ठिरादिकांचें गांधारीकडे गमन. २ व्यासकृत गांधारीसांत्वन.]

(१) वैशंपायन—राजा, धृतराष्ट्राची आज्ञा घेऊन ते सर्व पांडव कृष्णासह गांधारीकडे गेले. आपले सर्व शत्रूंस ज्यानें मारिलें आहे, असा युधिष्ठिर राजा येत आहे, असें समजतांच त्या पुत्रशोकानें संतप्त झालेल्या पतिव्रता गांधारीनें त्याला शाप देण्याचें मनांत आणलें. तिचा तो पांडवांविषयीं पापी अभिप्राय सत्यवतीसुत ऋषि व्यास यानें आधींच जाणला. त्यानें तत्काल गंगेच्या पुण्यगंधी शुचि जलाला स्पर्श केला आणि तो महर्षि मनोवेगानें गांधारीजवळ आला. भूतमात्राच्या मनांतील भाव दिव्य दृष्टीनें जाणणाऱ्या त्या व्यासमुनींनें गांधारीचा अभिप्राय जाणला. तो हितवादी महातपस्वी व्यास तत्काल गांधारीजवळ आला आणि शापकालाचें खंडण करून शमकालाचें महत्व त्यानें त्या आपल्या सुनेला उत्तमप्रकारें कथन केलें. तो म्हणाला, "गांधारि, ही शाप देण्याची वेळ नव्हे, शांत हो. तूं शाप देण्याचें योजलें आहेस. तो विचार टाकून दे आणि माझें भाषण ऐक. जयाची इच्छा करणाऱ्या तुझ्या पुत्रानें 'माते, मी शत्रूबरोबर युद्ध करीत असतां मला शुभाशीर्वाद दे,' म्हणून अठराहि दिवस तुला सांगितलें होतें आणि त्या जयैषी पुत्रानें तुजकडे वरचेवर याचना केली असतां तूंहि 'जेथें धर्म तेथेंच जय होत असतो,' असें सांगत असस! गांधारि, तुझ्या तोंडांतून संतोषानें निघालेलीं वाक्यें कधीं उलट झालेलीं मला स्मरत नाहींत. ह्याहि वेळीं तीं तशींच खरीं ठरलीं आहेत. आतां अनेक राजांशीं तुमुल रणकंदन होऊन त्यांतून पांडव विजयी होऊन पार पडले आहेत, त्याअर्थीं त्यांच्या बाजूला अधिक धर्म आहे, हें उघड आहे. गांधारि, आजवर तूं क्षमाशील होतीस, मग आतांच तूं क्षमा कशी सोडून दिलीस? हे धर्मज्ञे, तूं अधर्माला सोडून दे. कारण जिकडे धर्म तिकडेच जय असतो. हे मनस्विनि, तूं निजकर्तव्य आणि पूर्वींचें भाषण लक्ष्यांत आणून आपला कोप आंवरून धर. हे सत्यवादिनि, अशा रीतीनें वागणें तुला योग्य नाहीं!"

गांधारी—भगवन्, मी पांडवांची असूया करीत नाहीं, किंवा त्यांचा नाश व्हावा, अशीहि इच्छा करीत नाहीं. माझें मन पुत्रशोकानें अत्यंत विह्वल झालें आहे! ज्याप्रमाणें कुंतीला पांडवांचें रक्षण करणें कर्तव्य वाटत आहे, त्याच-प्रमाणें मी आणि धृतराष्ट्रानेंहि पांडवांचें रक्षण अवश्य केलें पाहिजे. दुर्योधन, सौबल शकुनि, कर्ण आणि दुःशासन यांच्या अपराधामुळेंच हा कौरवकुलाचा नाश झाला आहे! यांत अर्जुनाचा दोष नाहीं, भीमसेनाचा नाहीं, नकुल-सहदेवांचा नाहीं किंवा युधिष्ठिराचाहि कांहीं अपराध नाहीं! माझे पुत्र कौरव हे युद्ध करीत असतां रणांगणांत सर्व इष्टांसह मृत्यु पावले, ही गोष्टहि मला कांहीं अप्रिय झाली असें वाटत नाहीं. परंतु भीमसेनानें कृष्णासमक्ष जें निंद्य वर्तन केलें, त्याचें मात्र मला अत्यंत वाईट वाटत आहे. त्या महाथोर भीमानें दुर्योधनाला गदायुद्धाला बोलाविलें व गदायुद्धांत तो आपल्याहून विद्येनें अधिक आहे आणि रणांगणांत तो विविध प्रकारें संचार करीत असल्याचें पाहून भीमसेनानें त्यावर नाभीच्या खालीं प्रहार केला, ह्या गोष्टीनें मात्र मला संताप होत आहे! धर्मज्ञ महात्म्यांनीं उपदेशिलेल्या धर्माचें शूर म्हणविणाऱ्या क्षत्रियांनीं प्राणरक्षणार्थ असें उल्लंघन करणें कसें बरें योग्य होईल? ११. १. १४.

अध्याय १५ वा.

[१ भीम–गांधारीसंवाद. २ पांडवांची कुंतीला भेट. ३ गांधारीचें कोपशमन.]

(१) वैशंपायन—जनमेजया, भीमसेनानें तें गांधारीचें भाषण ऐकून तिला नम्रतापूर्वक परंतु निर्भयपणें उत्तर दिलें. तो म्हणाला, "माते, मला झालेल्या त्रासामुळें व आपलें रक्षण करण्याकरितां धर्म किंवा अधर्म जो काय माझ्या हातून त्या ठिकाणीं घडला असेल, त्याची तूं मला क्षमा कर! तुझ्या महाबल पुत्राचा धर्मयुद्धानें वध करण्यास कोणीच समर्थ नसल्यामुळें माझ्या हातून विषम आचरण झालें. त्यानेंहि पूर्वीं धर्मराजास द्यूतांत अधर्मानेंच जिंकिलें व आम्हांला सदैव छळिलें, म्हणून माझ्याकडून हें विषमाचरण झालें. सर्व सैन्यांतून एकटाच उरलेल्या ह्या वीर्यवान् वीरानें गदायुद्धांत माझा वध करूं नये, म्हणून मीं तसें केलें. राजपुत्री पांचाली एकवस्त्रा व रजस्वला असतां तुझ्या पुत्रानें तिला जीं दुरुत्तरें केलीं तीं सर्व तुला ठाऊक आहेतच. सुयो-

धनाला जिंकिल्यावांचून ही सर्व ससागर पृथ्वी आम्हांला भोगतां आली नसती, म्हणून मी तसा वागलों. त्याचप्रमाणें तुझ्या पुत्रानें आम्हांला अप्रिय असें आचरण केलें, तें हें कीं भरसभेंत त्यानें द्रौपदीला आपली डावी मांडी दाखविली. त्याच वेळीं त्या तुझ्या दुराचारी पुत्राचा वध आम्हीं करावयाचा, परंतु युधिष्ठिर राजाच्या आज्ञेनें आम्ही स्वस्थ बसलों. हे राज्ञि, तुझ्या पुत्रानें जें हें मोठें वैर उद्दीपित केलें आणि वनांतहि आम्हांला नित्य क्लेश दिले, त्यामुळेंच मीं असें केलें! दुर्योधनाचा रणांत वध करून आम्ही वैरांतून पार पडलों, युधिष्ठिराला राज्यप्राप्ति झाली आणि आमच्याहि मनांतील कोप नाहींसा झाला!"

गांधारी—भीमसेना, तूं माझ्या पुत्राच्या सामर्थ्याची स्तुति करीत आहेस, त्याअर्थी माझ्या पुत्राचा वध झालाच नाहीं, असें मला वाटत आहे! शिवाय तूं आतां सांगितलेलीं सर्व कृत्यें त्याच्या हातून झालीं आहेत हीहि गोष्ट खरी! तथापि हे भारता, रणांत नकुलाचे अश्व वृषसेनानें मारून त्यास संकटांत पाडलें असतां त्याच्या साहाय्यास जावयाचें सोडून तूं दुःशासनाचें रक्त प्यालास! वृकोदरा, सज्जनांनीं निंद्य ठरविलेलें, अतिघोर, अनार्य लोकांस शोभणारें, असें हें क्रूरकर्म तूं केलेंस, तें अगदींच अयुक्त होय!

भीमसेन—माते, दुसऱ्याचेंहि रक्त कधीं पिऊं नये, मग स्वतःचें कोण बरें प्राशन करील! ज्याप्रमाणें मला स्वतःचा देह, त्याचप्रमाणें माझ्या बंधूचा–दुःशासनाचा–देह होय. त्यांत विशेष कांहीं नाहीं. रक्त ओठांच्या खालीं गेलें नाहीं, ही खरी गोष्ट आहे. माते, तूं शोक करूं नकोस. ह्यांतील सत्य त्या एक यमधर्मालाच ठाऊक आहे. आतां माझे हात रक्तानें माखले गेले, ह्याचें कारण सांगतों, ऐक! रणांत वृषसेनानें नकुलाचे अश्व मारिल्यामुळें कौरवांना अतिहर्ष झाला होता. तें पाहून मला अत्यंत संताप चढला. तसेंच द्यूताच्या वेळीं द्रौपदीचे केंस दुःशासनानें धरून ओढले, तेव्हांहि संतप्त होऊन मी जें कांहीं बोललों होतों तें माझ्या मनांत तसेंच राहिलें होतें. ती माझी प्रतिज्ञा मीं पूर्ण केली नसती तर हे राज्ञि, मी माझ्या क्षात्रधर्मापासून शाश्वतचा मुक्त झालों असतों. ती माझी प्रतिज्ञा मोडली जाऊं नये, म्हणूनच मीं तसें केलें! गांधारि, मीं अन्यायाचें वर्तन केलें, अशी शंका घेऊं नकोस. आम्हीं कोणत्याहि प्रकारें अपकार केला नसतां पूर्वींच तुझ्या पुत्रांनीं आम्हांला छळिलें, तेव्हां त्यांस तूं आंवरून धरलें नाहींस आणि आतांच आम्हांला कां बरें दोष लावतेस?

गांधारी—भीमा, या वृद्धाचे शंभर पुत्रांचा वध करून तूं विजयी झालास; तरी ज्याचा कमी अपराध होता, अशा एखाद्याला तरी तूं जीवंत कां बरें ठेवलें नाहींस ? बाबा, राज्यभ्रष्ट झालेल्या आम्हां वृद्धांचें एक तरी संतान आम्हां उभय आंधळयांची काठी म्हणून तरी शेष कां ठेविलें नाहींस ? माझे पुत्रांचा वध करीत असतां तूं धर्माला जागला असतास आणि एखादा पुत्र जीवंत ठेवला असतास तर मला असें दुःख झालें नसतें !

वैशंपायन—असें बोलून पुत्र-पौत्रांच्या वधानें दुःखी झालेली गांधारी सक्रोध दृष्टीनें धर्मराज कोठें आहे, म्हणून चौकशी करूं लागली. तेव्हां तो नृपश्रेष्ठ युधिष्ठिर हात जोडून कांपत कांपत तिच्याजवळ गेला आणि मधुर भाषण करून बोलला 'हे देवि, तुझ्या पुत्रांचा वध करणारा दुष्ट युधिष्ठिर मी आहें. मी शापाला पात्र आहें. पृथ्वीनाशाला मी कारण झालों आहें. मला शापून टाक ! तशाप्रकारच्या सुहृदांचा वध करून मी मूर्खानें मित्रद्रोह जोडला आहे ! मला आतां जीवित, राज्य किंवा धन यांपैकीं कशाचीहि आशा राहिली नाहीं !' असें बोलणाऱ्या त्या युधिष्ठिर राजाला गांधारी कांहींच बोलली नाहीं. ती एकसारखी दीर्घ निश्वास टाकीत राहिली होती. खालीं वांकून युधिष्ठिरानें तिच्या पायांवर हात ठेवले, तेव्हां डोळयांवरील पट्टयांच्या फटींतून त्याच्या हातांचीं बोटें त्या धर्मज्ञ व दीर्घदर्शी गांधारीच्या दृष्टीस पडलीं. त्याबरोबर तीं तेजस्वी नखें तत्काल निःसत्त्व व मलिन दिसूं लागलीं. तें पाहून अर्जुन तत्काल वासुदेवाच्या पाठीमागें लपला. हे भारता, अशाप्रकारें ते पांडव इकडे तिकडे लपत असतां कांहीं वेळानें गांधारीचा क्रोध शांत झाला आणि तिनें त्या पांडवांचें मातेप्रमाणें सांत्वन केलें !

(२) जनमेजय राजा, नंतर त्या गांधारीचा निरोप घेऊन ते विशालवक्ष पांडव आपल्या वीरमाता कुंतीकडे गेले. फार दिवसांनीं तिला पुत्रांची गांठ पडली होती, त्यामुळें आणि त्यांत झालेल्या मानसिक दुःखांमुळें तिचा कंठ भरून आला. तिनें मुखावर वस्त्र घेऊन अश्रू ढाळले. नंतर डोळे पुसून तिनें पुत्रांकडे पाहिलें, तों शस्त्रास्त्रांनीं त्यांचे देह विदीर्ण झाल्याचें तिला आढळून आलें. तिनें एकेकाला आपल्याजवळ घेऊन पुनः पुनः त्याला कुरवाळलें ! द्रौपदीचे पुत्रांचे वधामुळें तिजविषयीं तिला फारच दुःख झालें आणि जमिनी-वर पडून शोक करीत असलेल्या द्रौपदीकडे तिची दृष्टि गेली !

द्रौपदी—आर्ये, अभिमन्यूसह माझे सर्व पुत्र कोठें गेले ? तुम्हांला सोडून जाऊन त्यांना बराच वेळ झाला, तरी अजून ते परत कां बरें येत नाहींत ? मला पुत्रांवांचून हें राज्य घेऊन तरी काय करावयाचें आहे ?

(३) यावर कुंतीनें द्रौपदीचें सांत्वन केलें. त्यावेळीं द्रौपदी शोकसंतप्त असून तिला रडण्याचे वरचेवर हुंदके येत होते. कुंतीनें तिला उठवून आपल्या पुत्रांसह ती गांधारीकडे गेली. गांधारीहि शोकाकुल होती, तथापि कुंतीचा शोक तिजपेक्षांहि अधिक होता !

वैशंपायन—राजा, अशाप्रकारें द्रौपदी व कुंती शोक करीत असतां गांधारी द्रौपदीला म्हणाली, ' पुत्रि, असा शोक करूं नकोस ! माझ्याकडे पहा ! माझ्या दुःखाची कल्पना कर ! कालाचा फेराच आम्हांवर येऊन हा अंगावर कांटा उभा राहील, असा लोकसंहार झाला आहे, असें मला वाटतें. महामति विदुरानें सांगितलेल्या सर्व गोष्टी अक्षरशः खऱ्या ठरल्या आहेत. अपरिहार्य गोष्ट होऊन गेली, त्याला काय करायाचें ? तूं शोक करूं नकोस ! संग्रामामध्यें निधन पावलेल्यांबद्दल शोक करणें योग्य नाहीं. जशी तूं तशीच मी ! आम्हां दोघींचें समाधान आतां कोण बरें करणार ? माझ्याच अपराधामुळें आमच्या महाथोर कुलाचा नाश झाला आहे ! ११. १. १५.

[येथें पहिलें जलप्रदानिकपर्व समाप्त झालें.]

स्त्रीविलासपर्व २.

अध्याय १६ वा.

[१ व्यासप्रसादामुळें गांधारीला दिव्यदृष्टि प्राप्त होऊन रणभूदर्शन. २ धृतराष्ट्र-युधिष्ठिरांचा स्त्रियांसह रणभूमिप्रवेश. ३ स्त्रियांचा विलाप. ४ गांधारी आपल्या विलाप करणाऱ्या स्नुषा कृष्णाला दाखविते.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, असें बोलून गांधारीनें तेथूनच कौरवांची युद्धभूमि दिव्य दृष्टीनें अवलोकन केली. महाभागा गांधारी ही मोठी पतिव्रता व खरी सहधर्मचारिणी असून सर्वदा सत्यभाषण करणारी होती. तिनें उग्र तपश्चर्या

केली होती. पुण्यवान् महर्षि व्यास यांच्या वरदानानें तिला दिव्यज्ञान प्राप्त होऊन शोक करण्यासारख्या विविध गोष्टी बसल्या जागीं दिसूं लागल्या. त्या ज्ञानामुळें दूर असलेलें रणांगण तिला अगदीं जवळ दिसूं लागलें. तें वीरांचें अद्भुत रणांगण अंगावर कांटा उभा राहील असें होतें. त्या ठिकाणीं सर्वत्र अस्थि, वसा, केश, हे पसरलेले असून रक्तौघ वाहत होते; जिकडे तिकडे सहस्रावधि मनुष्यांचीं शरीरें पडलीं होतीं, गज, अश्व, रथ आणि योद्धे यांचीं रक्तपूर्ण शिरोहीन शरीरें आणि शरीरहीन मस्तकें यांनीं सर्व जागा व्याप्त झाल्या होत्या. गज, अश्व, नर आणि नारी यांच्या किंकाळ्या जागोजाग ऐकूं येत होत्या. कोल्हे, बगळे, करकोंचे, डोमकावळे आणि कावळे हे तेथें वसतिस्थान करून राहिले होते. मनुष्यभक्षक राक्षसांना तेथें मोठा आनंद होत असून सर्वत्र अशुभ कोल्हे आणि गृध्र यांनीं तें स्थान भरून गेलें होतें.

(२) राजा, नंतर व्यासांच्या आज्ञेनें धृतराष्ट्र राजा कुरुस्त्रियांस घेऊन युधिष्ठिरप्रभृति पांडवांसह कृष्णाला पुढें करून रणागणांत गेला. कुरुक्षेत्रावर जातांच त्या पतिहीन स्त्रियांना तेथें आपले पुत्र, बंधु, पिते आणि पति हत होऊन पडलेले दृष्टीस पडले. तेथें मांसभक्षक कोल्हे, बगळे, कावळे, भूतें, पिशाचें, राक्षस आणि विविध निशाचर हे त्या हत वीरांचे लचके तोडीत होते ! याप्रमाणें ती युद्धभूमि रुद्राचें क्रीडास्थान झालेली पाहून त्या स्त्रियांना रडें कोसळलें आणि त्या मोठ्यानें आक्रोश करूं लागल्या. त्यांनीं मूल्यवान् रथांतून खालीं उड्या घेतल्या ! कित्येक दुःखी भारतस्त्रिया तो अदृष्टपूर्व देखावा पाहून भीतीनें प्रेतांस अडखळल्या व दुसऱ्या जमिनीवर पडल्या ! त्या श्रांत आणि अनाथ स्त्रियांची चेतना नष्ट झाली ! विशेषतः पांचाल आणि कौरव स्त्रियांची तर अत्यंत दीन स्थिति झाली होती. त्या दुःखोद्विग्न स्त्रियांच्या सर्वत्र चाललेल्या आक्रोशानें व्याप्त झालेली ती भयंकर रणभूमि अवलोकन करून धर्मशील गांधारीनें पुरुषोत्तम श्रीकृष्णाला जवळ बोलाविलें आणि कौरवांचा झालेला संहार अनुलक्षून म्हणाली, " हे पुंडरीकाक्षा, ह्या माझ्या गतधवा सुना पहा ! ह्यांचे केंस अस्ताव्यस्त झाले आहेत आणि माधवा, ह्या कुररींप्रमाणें आक्रोश करीत आहेत. ह्या आपल्या पतींच्या प्रेतांजवळ जाऊन त्यांचे गुणांची आठवण करीत आहेत आणि आपल्या पुत्रांकडे, बंधूंकडे, पित्यांकडे आणि पतींकडे पृथक् पृथक् धांवत आहेत ! हतपुत्र वीरमातांनीं आणि हतपति वीरपत्नींनीं ही रणभूमि कशी व्याप्त होऊन गेली आहे पहा !

कर्ण, भीष्म, अभिमन्यु, द्रोण, द्रुपद, शल्य अशा प्रदीप्त अग्निसमान नरश्रेष्ठांनीं हें रणांगण कसें फुलून गेलें आहे पहा! त्या महात्म्यांचीं सुवर्णकवचें, निष्क, मणि, अंगद, केयूर आणि माला यांनीं ही रणभूमि सुशोभित झाली आहे! त्याचप्रमाणें वीरांनीं सोडलेल्या शक्ति, परिघ, विविध प्रकारचे खड्ग, तीक्ष्ण शर आणि धनुष्यें हीं चोहोंकडे पसरून रणाला विचित्र शोभा आली आहे! हिंस्र पशूंचे कळप कोठें आनंदानें एकत्र राहिले आहेत, कोठें क्रीडा करीत आहेत, तर कोठें सुखानें निद्रा घेत पडले आहेत! हे वीरा, हें रणांगण अशाप्रकारचें आहे पहा! प्रभो जनार्दना, त्याकडे पाहून मी शोकानें जळून जात आहें! हे मधुसूदना, पांचाल आणि कौरव यांचा नाश झाल्यानें पंचभूतांचा अर्थात् सर्व जगताचा वध झाल्यासारखें मला वाटत आहे! त्या वीरांना आज गरुड व गृध्रपक्षी ओढीत आहेत आणि हजारों त्यांना आपल्या पायांनीं फाडफाडून भक्षण करीत आहेत! जयद्रथ, कर्ण, त्याचप्रमाणें द्रोण, भीष्म, अभिमन्यु इत्यादिकांचा अशा रीतीनें नाश होईल, याची कल्पना तरी कोणीं केली होती काय? जवळ जवळ अवध्य असे हे वीर पतन पावले आहेत आणि गतप्राण होऊन अचेतन झाले आहेत! गृध्र, कंक, बक, श्येन, कुत्रे आणि कोल्हे हे लचके तोडून त्यांचें भक्षण करीत आहेत!

दुर्योधनाचा वश होऊन क्रोधाविष्ट झालेले हे नरव्याघ्र आज विझून गेलेल्या अग्नीप्रमाणें शांत झाले आहेत पहा! जे सर्वदा मऊ बिछान्यावर निजत असत, ते आज विपन्न स्थितींत उघड्या जमिनीवर पडून राहिले आहेत! ज्यांचें सर्वदा बंदिजनांनीं अभिवंदन करीत असावें, ते आज अमंगल शिवांची घोर कोल्हेकुई ऐकत राहिले आहेत! जे यशस्वी वीर पूर्वी चंदनागुरूची उटी अंगाला लावून शयनांवर निजावयाचे, तेच आज धुळींत लोळत पडले आहेत! त्यांचे अलंकार गृध्र, गोमायु आणि काक हे इकडे तिकडे फेंकून देत आहेत! आणि घोर शिवा त्यांच्या सभोंवतीं जमून सारखी भयंकर ओरड करीत आहेत! या युद्धाभिमानी योद्ध्यांच्या हातांत तीव्र बाण, पाणी दिलेले खड्ग आणि विमल गदा असून त्या जशाच्या तशाच दिसत आहेत, यावरून ते जीवंतच आहेत, असें वाटत आहे. बहुतेक वीरांचे सुंदर देह हिंस्र प्राण्यांनीं विद्रूप करून टाकिले आहेत, ते आज बैलांसारखे भूमीवर पडले आहेत! दुसरे कोणी महाबाहु वीर प्रियकांत आपल्या स्त्रियांना आलिंगन देऊन जसे झोंपीं जातात, त्याप्रमाणें आपल्या गदांस आलिंगून

व त्यांच्याकडे तोंडें करून पडले आहेत ! हे जनार्दना, कित्येकांच्या अंगांत कवचें व हातांत तेजस्वी आयुधें असल्यामुळें हिंस्र पशु ते जीवंतच आहेत, असें समजून त्यांच्या वाटेस जात नाहींत ! कित्येक महात्म्यांना हिंस्र श्वापदें ओढीत आहेत व त्यांच्या गळ्यांतील चित्रविचित्र सुवर्णमाळा समंताद्भागीं पडल्या आहेत. हे भयंकर गोमायु यशस्वी मृत वीरांच्या कंठांतील हारांचे सहस्रावधि तुकडे करून टाकीत आहेत पहा ! आजपर्यंत बंदिजन ज्यांची स्तुति गात असत आणि उत्तम प्रकारचे उपचारांनीं ज्यांची सेवा करीत असत, त्यांच्याच शेजारीं त्यांच्या दुःखार्त राण्या शोकाकुल होऊन विलाप करीत आहेत !

(३) केशवा, ज्या श्रेष्ठ स्त्रियांचीं मुखें आजवर रक्तकमलाप्रमाणें शोभत असत, तींच आज दुःखशोकाकुल स्थितींत अगदीं शुष्क होऊन गेल्यासारखीं दिसत आहेत. ह्या कित्येक स्त्रियांनीं आपलें रडें थांबविलें आणि मुखावर वस्त्र घेऊन ध्यानमग्न झाल्या आहेत पहा ! ह्या पहा कुरुस्त्रिया दुःखित होऊन आपापल्या पतींजवळ जात आहेत ! तीं कौरवस्त्रियांचीं मुखें अरुण वर्णाचीं आणि सुवर्णासारखीं होतीं, तींच आतां क्रोध आणि रोदन यांच्या योगानें लालबुंद झालीं आहेत ! हे केशवा, एकवस्त्र परिधान केलेल्या आणि शुष्क, श्याम व गौर वर्णाच्या ह्या दुर्योधनाच्या पट्टराण्या पहा ! ह्यांचे तुटक मंदविलाप ऐकूं येतात, परंतु इतर स्त्रियांच्या आरोळ्यांत त्यांचा अर्थ समजत नाहीं ! ह्यांच्याकडे पाहून ते नुकतेच पतन पावलेले वीर दीर्घ निश्वास सोडून व मोठा विलाप करून दुःखानें प्राण सोडीत आहेत ! पतींच्या शरीरांकडे पाहून कित्येक मोठा आक्रोश व विलाप करीत आहेत ! दुसऱ्या कित्येक आपल्या मृदु हस्तांनीं मस्तक पिटीत आहेत ! तुटून पडलेलीं मस्तकें, हात, पाय इत्यादि सर्व अवयव एकमेकांवर पडून त्यांच्या भारानें जणुंकाय पृथ्वी व्याप्त झाल्यासारखी दिसत आहे ! तीं वीरांचीं मस्तकरहित धडें व देहरहित मस्तकें पाहून आपल्या पतींचें कोणतें याविषयीं मोठा संशय येऊन त्या स्त्रियांना मोह पडत आहे ! एकाद्या धडाला शिर जोडून मूढ अंतःकरणानें त्याकडे पहावें, तों तें आपल्या पतीचें नव्हे, असें आढळून त्या दुःखाकुल होत आहेत असें चाललें आहे ! कित्येक दुःखी स्त्रिया शरांनीं छिन्न झालेले बाहू, ऊरु आणि चरण दुसऱ्या धडांना जोडून पाहत आहेत व पुनः पुनः मूर्च्छित होऊन पडत आहेत ! लचके तोडून मस्तकें मृगपक्ष्यांनीं खालीं असल्यामुळें कित्येक भरतस्त्रियांना आपले पति समोर असतांहि ओळखूं येईनासे झाले आहेत !

(४) हे मधुसूदना, आपले भ्राते, पिते, पुत्र आणि पति यांचा शत्रूंनीं संहार केलेला पाहून कित्येक स्त्रिया आपले हात मस्तकावर मारून घेत आहेत. सखड्ग बाहूंनीं आणि सकुंडल मस्तकांनीं सर्व पृथ्वी व्याप्त होऊन सर्वत्र रक्तमांसाचा चिखल झाल्यामुळें रणभूमीवरून जाणेंहि अशक्य झालें आहे. हे भरतश्रेष्ठा कृष्णा, ज्यांना आजवर दुःखाचा अनुभव मुळींच नाहीं, अशा त्या अनिंदित स्त्रिया आज दुःखसागरांत पडल्या आहेत! त्यांचे बंधु, पति आणि पुत्र यांच्या प्रेतांनीं पृथ्वी व्याप्त झाली आहे! जनार्दना, किशोरींच्या समूहांप्रमाणें माझ्या ह्या अनेक दुःखित सुना तूं पहा! केशवा, यांचीं हीं अशीं वेडीवांकडीं रूपें पाहण्यापेक्षां अधिक दुःखदायक असें मला काय आहे? हे माधवा, माझ्या हातून खरोखर पूर्वजन्मीं कांहीं तरी पातक घडल्यामुळें माझे पुत्र, पौत्र आणि बांधव मरून पडलेले मी पाहत आहें!"

जनमेजया, याप्रमाणें ती दुःखी व शोकग्रस्त गांधारी कृष्णाशीं संभाषण करीत असतां त्या दुःखग्रस्त मातेला आपल्या हत पुत्रांचें दर्शन झालें. ११. २. १६.

अध्याय १७ वा.

[१ गांधारीचा दुर्योधनसंबंधीं विलाप. २ भानुमतीविषयीं गांधारीचा शोक.]

(१) वैशंपायन—जनमेजया, शोकाकुल गांधारी दुर्योधनाला हत झाल्याचें पाहतांच वनांत केळ मोडून पडावी, त्याप्रमाणें जमिनीवर धाडकन् पडली. मग शुद्धीवर आल्यावर रक्तानें माखलेल्या आपल्या पुत्रास तिनें पाहिलें आणि मोठ्यानें आक्रोश व विलाप केला. त्या विकलेंद्रिय गांधारीनें आपल्या पुत्राला पोटाशीं धरिलें आणि 'हाय हाय, हा पुत्रा' म्हणून शोक करीत एकच आक्रोश केला. मग हारांनीं व निष्कांनीं सुशोभित त्याचे उरःस्थलावर नेत्रोदकाचें सिंचन करून ती शोकसंतप्त गांधारी जवळच असलेल्या कृष्णाला बोलली, "विभो वार्ष्णेया, ज्ञातिक्षय करणारा हा संग्राम सुरू झाला असतां तो नृपसत्तम दुर्योधन हात जोडून मला म्हणाला, 'माते, ह्या ज्ञातिजनांशीं चाललेल्या युद्धांत माझा जय होईल, असा आशीर्वाद मला दे!' असें तो म्हणाल्यावर हे पुरुषव्याघ्रा, आमच्यावर येणारें हें पुढील संकट लक्षांत आणून त्याला

मीं म्हटलें, 'जिकडे धर्म, तिकडे जय होईल.' हे पुत्रा, युद्ध करीत असतां तूं जर मोह पावला नाहींस, तर खरोखर देवांप्रमाणें तुलाहि आपल्या शस्त्रप्रभावानें उत्तम लोक मिळतील ! कृष्णा, मीं पूर्वीं असें म्हटलें होतें, तेव्हां आतां दुर्योधनाबद्दल मी शोक करीत नाहीं. परंतु त्या हतबांधव व दीन झालेल्या धृतराष्ट्रासाठीं शोक करीत आहें.

" माधवा, हा अमर्षण, शूरश्रेष्ठ, अस्त्रप्रवीण आणि युद्धदुर्मद माझा पुत्र आज वीरशयनावर पडला आहे पहा ! जो हा परंतप मूर्धाभिषिक्त राजांच्या अग्रभागीं नित्य चालत असे, तोच आज धुळीमध्यें लोळत पडला आहे पहा ! हा कालाचा फेरा असा आहे ! हा वीर वीरसेवित शय्येवर पडला आहे, त्याअर्थीं त्याला उत्तम गति प्राप्त होणार, यांत संशय नाहीं. ज्याचें मन पूर्वीं उत्तम स्त्रिया रिझवीत असत, त्या वीरशयनावर सुप्त झालेल्या वीरास आज अशुभ शिवा रंजवीत आहेत ! ज्याला पूर्वीं मोठमोठे राजे लोक रमवीत असत, तोच आज मरून महीतलावर हत होऊन पडला असतां गृध्र पक्षी त्याचें रंजन करीत आहेत ! ज्याला पूर्वीं स्त्रिया सुंदर पंखे घेऊन वारा घालीत असत, त्याला सध्यां पक्षी आपल्या पंखांनीं वीजन करीत आहेत. सिंहानें जसें गजाला मारून टाकावें, त्याप्रमाणें भीमसेनानें रणांत हत केलेला हा महाबाहु, बलवान् आणि सत्यविक्रमी वीर येथें पडला आहे ! कृष्णा, भीमसेनानें गदेनें मारलेला हा रुधिरदिग्ध होऊन पडलेला दुर्योधन पहा ! हे केशवा, ज्यानें पूर्वीं अकरा अक्षौहिणी सेना समरांत उभी केली, तो महाबाहु आज अन्यायानें हत झाला आहे ! सिंहानें ज्याप्रमाणें शार्दूलाचा वध करावा, त्याप्रमाणें भीमसेनानें मारलेला हा महाबलवान् व महाधनुर्धर दुर्योधन हा असा निजून राहिला आहे ! ह्या मंदभाग्यानें केवळ विदुराचाच अपमान केला असें नाहीं, तर प्रत्यक्ष आपल्या पित्याचाहि अनादर केला आणि शेवटीं त्या वृद्धांच्या अपमानामुळेंच हा मंद पोर मृत्यु पावला ! ज्यानें तेरा वर्षें ही निष्कंटक पृथ्वी उपभोगिली, तो माझा हा पृथ्वीपति पुत्र आज मरून पृथ्वीवर पडला आहे ! कृष्णा, ह्या वेळपर्यंत पृथ्वीवर धार्तराष्ट्राची सत्ता चालत असून ती गज, अश्व आणि बैल यांनीं समृद्ध अशी मी पहात होत्यें. परंतु, ती स्थिति फार दिवस टिकली नाहीं ! हे महाबाहो, त्याच पृथ्वीवर आज दुसऱ्याची सत्ता चालत असून गज, अश्व आणि बैल यांविरहित ती आज मला दिसत आहे ! मी आतां कशाकरितां म्हणून प्राणधारण करावें ! "

(२) "कृष्णा, पुत्रवधापेक्षांहि कष्टकारक गोष्ट म्हटली म्हणजे ह्या रणांत स्त्रिया आपल्या मृत पतींची सेवा करीत आहेत, त्यांना पहाणें ही होय! कृष्णा, स्वर्णवेदीसमान जिची कांति, अशी ही लक्ष्मणमाता व दुर्योधनपत्नी भानुमती पतीचे अंकावर बसली आहे! तिचे केंस किती विखरले आहेत पहा! पूर्वी राजा जीवंत असतां ही तरुणी आलिंगन देऊन त्याला नित्य रमवीत असे आणि आज काय हा उलट प्रकार! बाल लक्ष्मणासह माझा पुत्र रणांत पडलेला पाहूनहि माझें हृदय शतधा विदीर्ण कसें बरें होत नाहीं? ही वामोरु भानुमती एकीकडे रक्तानें माखलेल्या लक्ष्मणाचें अवघ्राण करीत आहे, तर दुसरीकडे दुर्योधनाचे अंगावरून हात फिरवीत आहे! ही मनस्विनी पुत्राकरितां आणि पतीकरितां मोठ्यानें शोक करीत आहे हायहाय! ती पुत्राकडे सारखी टक लावून बसलेली दिसत आहे! हे माधवा, ती पहा दोन्ही हात कपाळावर मारून घेऊन वीर कुरुराजाच्या उरावर पडली! पुंडरीकासारखा हिचा गौर वर्ण असून ही आज त्याच्या आंतील भागाप्रमाणें केवळ पांडुवर्ण झाली आहे! ही बिचारी पतीच्या व पुत्राच्या तोंडावरून हात फिरवीत आहे! जर वेद व श्रुति ह्या खऱ्या असतील, तर ह्या दुर्योधन राजानें आपल्या बाहुबलानें खरोखरच पुण्यलोक मिळविले असतील!" ११. २. १७.

अध्याय १८ वा.

[१ गांधारीचा स्नुषाविषयक शोक. २ दुःशासन-शकुनिप्रभृतींविषयीं विलाप.]

(१) **गांधारी**—माधवा, हे माझे युद्धोत्साही शंभर पुत्र भीमसेनानें गदाप्रहारानें हत केले आहेत पहा! त्यांहूनहि आज माझ्या सुना आपल्या पुत्रांचा वध झाल्याचें पाहून व केंस मोकळे सोडून रणांगणांत इतस्ततः धांवत सुटल्या आहेत, ही गोष्ट मला विशेषच दुःखदायक वाटत आहे! पायांत भूषणें घालून ज्यांना राजवाड्यांतील मऊ भूमितलावरून चालण्याची संवय, त्यांना सांप्रत रुधिरार्द्र जमिनीवरून संचार करण्याचा प्रसंग आला आहे! त्या गृध्र, गोमायु आणि वायस यांना मोठ्या कष्टानें दूर सारीत आहेत आणि अतिदुःखानें उन्मत्ताप्रमाणें चित्तविभ्रम होऊन सर्वत्र फिरत आहेत! ही पहा एक कृशकटि लावण्यवती भयंकर रणभूमि पाहून दुःखभरानें खालीं पडली! हे महाबाहो,

ह्या राजकन्या लक्ष्मणमातेकडे पाहून माझ्या मनाची जी उद्विग्न स्थिति झाली आहे, ती कशानेंहि शांत होत नाहीं! त्या पहा कित्येक आपल्या बंधूंना, कित्येक आपल्या पित्यांना, तर कित्येक आपल्या पुत्रांना जमिनीवर हत पडलेले पाहून त्यांचे महाभुज हातांत धरून भूमीवर पडत आहेत! हे अपराजिता, ह्या भयंकर रणसंहारांत ज्यांचे बांधवांचा नाश झाला आहे, अशा तरुण व वृद्ध स्त्रियांचा सर्वत्र चाललेला आक्रोश ऐक! हे महाभुजा, श्रमानें किंवा मोहानें आर्त झालेल्या कित्येक स्त्रिया रथांचा किंवा हत झालेल्या गज-हयांचा आश्रय घेऊन कशा उभ्या आहेत पहा! कृष्णा, ती पहा एक स्त्री आपल्या बंधूचें देहापासून उडविलेलें मस्तक पोटाशीं धरून उभी आहे! त्याचें नाक उत्तम असून त्याचे कानांत सुंदर कुंडलें शोभत आहेत! हे अनघा, त्या निर्दोषी स्त्रिया आणि मंदबुद्धि मी यांनीं पूर्वजन्मीं कांहींतरी मोठें पातक केलें असलें पाहिजे आणि म्हणूनच हे जनार्दना, हें मोठें संकट आम्हांवर यमधर्मानें आणिलें आहे! वार्ष्णेया, ह्या जगांत आपल्या शुभ किंवा पापकर्मांचा नाश कधींहि होत नसतो. माधवा, अति तरुण, लावण्याच्या केवळ खाणी, कुलीन, विनयशील, ज्यांचे केस, पापण्या आणि डोळे काळेभोर आहेत, ज्यांचा शब्द हंसासारखा आहेत, अशा ह्या स्त्रिया दुःखशोकांनीं मोहित होऊन बालकांप्रमाणें शब्द करीत पडल्या आहेत! हे पुंडरीकाक्षा, ह्यांचीं प्रफुल्ल पद्मांप्रमाणें कांतियुक्त व निर्दोष मुखें प्रखर सूर्याच्या योगानें तप्त होत आहेत! वासुदेवा, मत्त मातंगाप्रमाणें असहिष्णु माझ्या पुत्रांच्या अंतःपुराकडे आज नीच लोक नजर टाकीत आहेत!

(२) "हे गोविंदा, ह्या माझ्या पुत्रांच्या शतचंद्र ढाली, सुवर्णकवचें, हे सूर्यासारखे शोभणारे ध्वज, सुवर्णनिष्क आणि शिरस्त्राणें हीं महीतलावर हुताग्नीप्रमाणें कशीं प्रदीप्त दिसत आहेत पहा! हा माझा पुत्र दुःशासन येथें पडला आहे! त्या शूर शत्रुविध्वंसक भीमसेनानें ह्याला रणांत पाडलें! आणि ह्याच्या सर्वांगांतील रक्त प्राशन केलें. माधवा, द्यूतांत दिलेले क्लेश लक्ष्यांत आणून आणि द्रौपदीच्या प्रोत्साहनावरून भीमसेनानें माझ्या पुत्रांचा गदेनें वध केला पहा! जनार्दना, आपल्या बंधूचें व कर्णाचें प्रिय करणाच्या इच्छेनें भरसभेंत ह्यानें नकुल, सहदेव आणि अर्जुन ह्यांच्या समक्ष द्रौपदीला म्हटलें 'पांचालि, तुला द्यूतांत आम्हीं जिंकिलें आहे, तूं आतां आमची दासी झाली आहेस, तर आमच्या घरीं चल!"

कृष्णा, तेव्हां मीं दुर्योधनाला सांगितलें, ' ह्या शकुनीच्या गळयांत मृत्यु-पाश पडला आहे, ह्यापासून तूं दूर रहा. हा तुझा मातुल दुर्बुद्धि आणि कलह-प्रिय आहे, तरी त्याची संगति सोडून दे आणि पांडवांशीं सख्य कर ! दुर्बुद्धे, तूं ह्या अमर्षण भीमसेनाला ओळखीत नाहींस ! गजाला ज्याप्रमाणें अग्निका-ष्ठांनीं टोंचावें, त्याप्रमाणें तूं वाक्शरांनीं भीमाला टोंचीत आहेस !'

केशवा, त्या क्रुद्ध भीमानें दुःशासनाचे ते वाग्बाण लक्षांत ठेवून सर्पानें जसा वृषभांस दंश करावा, त्याप्रमाणें माझ्या पुत्रांवर आपल्या क्रोधरूपी विषाचा प्रयोग केला ! सिंह जसा महागजाचा वध करितो, त्याप्रमाणें भीम-सेनानें मारलेला हा दुःशासन हात पसरून येथें निजला आहे ! ह्या असहिष्णु भीमानें रणांगणावर दुःशासनाचें रक्त प्राशन केलें, तें त्याचें अत्यंत घोर कर्म होय ! ११. २. १८.

अध्याय १९ वा.

[१ विकर्ण, दुर्मुख, इत्यादिकांबद्दल गांधारीचा शोक.]

(१) **गांधारी**—माधवा, हा माझा विद्वत्पूजित् पुत्र विकर्ण मारला जाऊन येथें पडला आहेत ! भीमसेनानें शेंकडो ठिकाणीं प्रहार करून ह्याचा निःपात केला आहे ! मधुसूदना, शरदतूंत नीलमेघामध्यें जसा चंद्र चमकत असतो, तसा हा गजांच्या मध्यभागीं पडून शोभत आहे ! धनुष्य हातीं धरून घट्ट पडलेला तलत्रयुक्त ह्याचा प्रचंड हात बुभुक्षित गृध्र मोठ्या कष्टानें छेदित आहेत ! हे माधवा, ती त्याची गरीब बिचारी पत्नी मांसेच्छु गिधाड आणि काक यांना त्याजपासून एकसारखी हांकीत आहे; पण तिच्यानें त्यांचें निवारण होत नाहीं ! हे पुरुषर्षभा, हा तरुण, सुंदर व शूर विकर्ण सुखांत वाढला असून सुखोपभोगांसच योग्य आहे, परंतु तो आज मरून धुळींत पडला आहे ! माधवा, कर्णि, नालीक, नाराच इत्यादि बाणांनीं ह्याच्या सर्व मर्मांवर प्रहार झाले असतांहि ह्या भरतसत्तमाचें तेज अजून कांहींहि कमी झालेलें नाहीं !

कृष्णा, त्या प्रतिज्ञापालक संग्रामशूरानें रणांत मारलेला शत्रुगणसंहारक दुर्मुख हत होऊन सन्मुख पडला आहे पहा ! त्याचें तें मस्तक श्वापदांनीं अर्धें भक्षण करून टाकिलें आहे, तरी सप्तमीच्या चंद्राप्रमाणें तें अधिकच शोभत

आहे! हे कृष्णा, ह्या शूर वीराचें रणांत दिसणारें अशा प्रकारचें मुख पहा तर खरें! असा हा माझा पुत्र शत्रूंकडून मारला जाऊन आज धुळींत कसा पडला आहे? ज्याच्या समोर युद्धारंभीं उभा राहणारा कोणी नव्हता, तो माझा देवलोक जिंकणारा पुत्र दुर्मुख शत्रूंच्या हातून युद्धांत कसा रे पडला? हे मधुसूदना, हा मृत होऊन भूमीवर पडलेला चित्रसेन पहा! हा धार्तराष्ट्र म्हणजे धनुर्धरांचा एक उत्कृष्ट नमुनाच होता! चित्रविचित्र माला व अलंकार धारण करणाऱ्या त्यासभोंवतीं त्याच्या शोकसंतप्त स्त्रिया हिंस्र श्वापदांसह रडत बसल्या आहेत! हे कृष्णा, स्त्रियांच्या रडण्याचा आक्रोश व श्वापदांच्या गर्जना यांच्या योगानें रणांगण अत्यंत भयानक झालें असून तो देखावा मला अति अपूर्व वाटत आहे!

ज्या तरुण व सुंदर वीराची अनेक लावण्यवती स्त्रिया नित्य सेवा करीत असत, तो हा विविंशति धुळीमध्यें अस्ताव्यस्त पडला आहे! कृष्णा, ज्याचें कवच बाणांनीं फुटलें आहे, अशा या युद्धांत पडलेल्या विविंशति वीरासभोंवतीं गृध्र कसे बसून राहिले आहेत पहा! समरांत हा शूर पांडवांच्या सेनेंत प्रवेश करून सत्पुरुषोचित वीरशयनावर आज पडून राहिला आहे! कृष्णा, ह्या विविंशतीच्या मुखाकडे जरा नजर टाक! त्याचें स्मितयुक्त मुख, सुंदर नाक, रेंखलेल्या भोंवया आणि ताराधिप चंद्राप्रमाणें शुभ्र मुख पहा! ह्याच्या सभोंवतीं अनेक सुंदर स्त्रिया बसून ज्याप्रमाणें हजारों देवकन्या गंधर्वांशीं क्रीडा करितात, त्याप्रमाणें त्याशीं रममाण होत असत! परसैन्याचा नाश करणारा, शूर, सभेंत शोभणारा आणि शत्रूंचा विघातक अशा ह्या दुःसह वीरापुढें कोण उभा राहूं शकणार? पण त्याच दुःसहाचें शरीर बाणांनीं व्याप्त होऊन तो प्रफुल्ल कर्णिकारांनीं भरलेल्या पर्वताप्रमाणें सांप्रत दिसत आहे! सुवर्णमाला आणि देदीप्यमान कवच यांच्या योगानें श्वेतपर्वत जसा अग्नीनें प्रज्वलित होतो, तसा हा गतप्राण होऊन शोभत आहे! ११. २. १९.

अध्याय २० वा.

[१ गांधारी, उत्तरा व इतर स्त्रिया यांचा विलाप.]

(१) **गांधारी**—केशवा, जो शौर्यामध्यें व बलामध्यें आपल्या पित्याच्या व तुझ्याहि दीडपट होता म्हणून सांगतात व जो एकटा माझ्या पुत्रांची ही

दुर्भेद्य सेना भंग करण्यास समर्थ होता, तो दस सिंहाप्रम ें भयंकर अभिमन्यु अनेक शत्रूंना मृत्युमुखीं पाठविणारा असूनहि आज ् तः मृत्युवश झाला आहे ! कृष्णा, हा अभिमन्यु हत झाला आहे, तरी त्या अमिततेजस्वी वीराची प्रभा यत्किंचितहि कमी झालेली दिसत नाहीं ! ही विराटाची कन्या व गांडीवधारी अर्जुनाची सून उत्तरा दुःखी होऊन आपल्या शूर व तरुण पतीकडे पाहून शोक करीत आहे पहा ! ती पहा त्याच्या अगदीं जवळ जाऊन त्याला आपल्या हातांनीं कुरवाळीत आहे ! त्या सौभद्राच्या प्रफुल्ल कमलाकार मस्तकाचें अवघ्राण करून ती अतिरूपवती त्याला आलिंगन देत आहे पहा ! जी पूर्वीं मधुसेवनानें मत्त झाली असतांहि अभिमन्यूला लाजत असे, ती आज त्याचें रक्तदिग्ध सुवर्णविभूषित कवच सोडून त्याचें शरीर निरखून पहात आहे ! कृष्णा, त्याजकडे निरखून ती तुला उद्देशून म्हणत आहे कीं, "हे पुंडरीकाक्षा, तुझ्याचसारख्या नेत्रांचा हा अभिमन्यु येथें पडला आहे ! हे अनघा, बल, वीर्य आणि तेज यांमध्येंहि तो अगदीं तुझ्याचसारखा आहे. अरे, रूपांत देखील तो तुझ्याशीं तुल्य असून आज हत होऊन भूमीवर पडला आहे ! नाथा, अत्यंत सुकुमार अशा हरिणचर्मांवर आपण दररोज निजावयाचें आणि आजच आपण असे जमिनीवर कसे पडलां ? ही जमीन आपल्या अंगाला खुपून त्रास नाहीं का देत ? गजशुंडेप्रमाणें लांब धनुष्याची दोरी ओढून घट्टे पडलेले आणि सुवर्णांगदें घातलेले विपुल हात सोडून हे निजले आहेत ! फार वेळ युद्ध केल्यामुळें श्रमांनींच यांना गाढ निद्रा लागली आहे ! नाथा, मी आर्त होऊन एवढा विलाप करीत असतां तुम्ही माझ्याशीं मुळींच बोलत नाहीं ! मीं कांहीं आपला अपराध केल्याचें मला स्मरत नाहीं, मग मजबरोबर कां बरें बोलत नाहीं ! पूर्वीं आपण मला दुरून पाहतांच बोलत असां, आणि नाथा, आज माझा कोणता असा अपराध झाला आहे कीं आपण मजशीं बोलूं नये ! आर्या, आर्य सुभद्रेला, देवांसारख्या आपल्या पित्यांना आणि दुःखार्त मला सोडून आपण कोठें हो चाललांत ?"

कृष्णा, त्या अभिमन्यूचे रक्तानें भरलेले केंस हातांनीं नीट करून आणि त्याचें मस्तक मांडीवर घेऊन तो जिवंतच आहे असें समजून ती त्यास विचारत, "नाथा, आपण वासुदेवाचे भाचे असून गांडीवधारी अर्जुनाचे पुत्र आहां. असें असतां त्या महारथांनीं रणमध्यभागीं आपला वध कसा हो केला ? ज्यांनीं मला वैधव्य आणलें त्या कृप, कर्ण, जयद्रथ, द्रोण आणि अश्वत्थामा

ह्या सर्व क्रूरकर्म्यांना धिक्कार असो ! मला दुःख देण्यासाठींच एकट्या आपणाला त्या बाल्यस्थितींत घेरून पांडव आणि पांचाल यांचे समक्ष वध करतांना त्या सर्व महारथांचें मनांत तरी काय होतें ! वीरा, आपण सनाथ असतां आपला अनाथासारखा वध व्हावा ना ? आपला पिता मोठा नरशार्दूल वीर युद्धांत अनेकांच्या हातून आपला वध झाल्याचें पाहून प्राण तरी कसे धारण करील ? हे पुष्करेक्षणा, आपणांवांचून विपुल राज्यलाभ किंवा शत्रूंचा पराभव यांच्या योगानें पांडवांना मुळींच आनंद होणार नाहीं ! प्राणनाथ, आपण आपल्या धर्मानें, इंद्रियदमनानें किंवा शस्त्रपराक्रमानें जे लोक मिळविले असतील, तेथें मी आपल्या मागून येईन, तेथें माझा प्रतिपाळ आपण करावा ! आपणांस रणांत मरून पडलेले आपल्या डोळ्यांनीं पाहूनहि मी अभागी अजून जीवंत आहें, त्याअर्थी वेळ आल्यावांचून कोणी मरत नाहीं हेंच खरें ! हे नरव्याघ्रा, त्या पितृलोकीं आपण आपल्या गोड सस्मित वाणीनें मजवांचून दुसऱ्या कोणाशीं बोलत बसाल बरें ! आपण स्वर्गांत खरोखर अप्सरांचीं मनें आपल्या स्मितपूर्वक वाणीनें आणि परम सौंदर्यानें मोहित कराल ! सौभद्रा, आपण पुण्यलोकीं जाऊन आणि अप्सरांशीं रममाण होऊन विहार करीत असतां माझ्या सेवेची आपणांस आठवण तरी होईल काय ? येथें माझा व आपला संबंध म्हणजे सहा महिन्यांचाच होता ! सातव्या महिन्यांत हे वीरा, आपण निधन पावलांत !"

कृष्णा, असें ती निराश झालेली उत्तरा बोलत आहे, इतक्यांत मत्स्यराजस्त्रियांनीं तिला मागें ओढिलें ! दुःखार्त झालेल्या उत्तरेला त्या दुःखी स्त्रिया मागें सारीत आहेत, तोंच विराटाचें प्रेत त्यांच्या दृष्टीस पडलें ! तें पाहून त्या मोठ्यानें आक्रोश व विलाप करूं लागल्या ! द्रोणाच्या अस्त्रमंत्रित शरांनीं विच्छिन्न होऊन रक्तदिग्ध होऊन पडलेल्या विराट राजास गृध्र, गोमायु आणि वायस टोंचीत बसले आहेत पहा ! त्या असितेक्षणा स्त्रियांस विराट राजाला पक्षी टोंचीत असतां अतिदुःख होत असे, तथापि त्या विराटाचें निवारण करूं शकल्या नाहींत ! त्या स्त्रियांचीं तोंडें उन्हानें तप्त झालेलीं आणि आयास व श्रम यांनीं विवर्ण होऊन गेलीं होतीं ! माधवा, हा उत्तर, हा अभिमन्यु, तो कांबोजाधिपति सुदक्षिण आणि तो सुस्वरूप लक्ष्मण हे सर्व लहान बालक रणांगणाच्या अग्रभागीं मरून पडले आहेत पहा ! ११. २. २०.

अध्याय २१ वा.

[१ गांधारीचा कर्णविषयक शोक.]

(१) गांधारी—कृष्णा, हा धनुर्धर व महारथ वैकर्तन कर्ण येथें हत होऊन पडला आहे! प्रदीप्त अग्नि उदकानें विझून जातो, त्याप्रमाणें रणांगणांत हा अर्जुन पराक्रमजलानें शांत झाला आहे! अनेक अतिरथांचा वध करून अंतीं रक्तौघानें माखलेला व जमिनीवर पडलेला हा कर्ण पहा! हा शूर अत्यंत क्रोधी, दीर्घ-द्वेषी, महाधनुर्धर आणि महाबल असून आज अर्जुनाच्या हातून मारला जाऊन रणांत निजला आहे! ज्याप्रमाणें गज यूथपतीला पुढें करून अनेक शत्रूंशीं युद्ध करितात, त्याप्रमाणें माझ्या महारथ पुत्रांनीं पांडवांच्या भीतीनें त्यालाच पुढें करून युद्ध केलें! तो हा वीर सिंहानें मारलेल्या शार्दूलासारखा किंवा एकाद्या मत्त मातंगानें दुसऱ्या मातंगास मारावें, त्यासारखा अर्जुनाच्या हातून मारला गेला! हे पुरुषश्रेष्ठा, युद्धांत पडलेल्या ह्या वीराच्या स्त्रिया त्याच्या सभोंवतीं बसून व आपले केंस मोकळे सोडून रडत बसल्या आहेत पहा! कृष्णा, ज्याला भिऊन धर्मराज युधिष्ठिर सर्वदा उद्विग्न असे, ज्याला कर्णाच्या काळजीमुळें तेरा वर्षेंपर्यंत धड निद्राहि लागली नाहीं, जो इंद्राप्रमाणें रणांगणावर शत्रूंना अजय्य, ज्याचें तेज युगांतींच्या अग्नीसमान आणि जो सर्वदा हिमालयाप्रमाणें निश्चल, असा तो कर्ण, हे माधवा, सर्व कौरवांस आश्रयभूत होता. तो आज वातभग्न वृक्षाप्रमाणें जमिनीवर हत होऊन पडला आहे!

कृष्णा, ही पहा कर्णाची पत्नी व वृषसेनाची आई मोठ्या दीनतेनें विलाप करीत व रडत जमिनीवर पडली आहे! कर्णा, तुला हा आचार्यशापच खरोखर बाधला आहे! त्यामुळें तुझें रथचक्र भूमीनें गिळून टाकिलें आणि नंतर त्या समरशोभी धनंजयानें बाणानें तुझें मस्तक समरांत उडविलें! हरहर! ही सुषेणाची माता सुवर्णकवच घातलेल्या महाबाहु व धैर्यवान् कर्णाकडे पाहून दुःखार्त होत्साती रडून मूर्च्छित झाली! देहभक्षक हिंस्र प्राण्यांनीं या महात्म्याच्या शरीराचे लचके तोडून तें इतकें कृश करून सोडलें आहे कीं, कृष्णपक्षांतील चतुर्दशीच्या दिवशींच्या चंद्राप्रमाणें ह्याजकडे पाहून आम्हांला आनंद होत नाहीं! पहा कांहीं वेळानें पुनः सावध होऊन ती उठली आहे आणि पुत्रवधानें तप्त होऊन दीनपणें कर्णाचें मुख हुंगीत शोक करीत बसली आहे! ११. २. २१.

अध्याय २२ वा.

[१ गांधारीचा अवंतिनाथ, बाल्हीक आणि जयद्रथ यांबद्दल शोक.]

(१) गांधारी—भीमसेनानें रणांत वधिलेल्या त्या शूर अवंतिनाथाला अनेक भाऊबंद असतांहि अनाथाप्रमाणें त्याला गृध्र, कोल्हे भक्षण करीत आहेत! हे मधुसूदना, आपल्या शूर शत्रूंचें कंदन करून वीरशयनावर रक्तदिग्ध होऊन पडला असतां त्याला कोल्हे, करकोचे आणि नाना प्रकारचे हिंस्र प्राणी इतस्ततः ओढीत आहेत! हा कालाचा फेरा पहा! संग्राम करून वीरशयनावर झोंपीं जाणाऱ्या या अवंतिनाथाच्या सभोंवतीं बसून त्याच्या स्त्रिया विलाप करीत आहेत! महाधनुर्धर प्रतीपपुत्र बाल्हीक भल्लानें हत होऊन शार्दूलासारखा जमिनीवर पडला आहे पहा! हा मरून पडला आहे, तथापि पौर्णिमेच्या उदयोन्मुख पूर्णचंद्राप्रमाणें ह्याच्या मुखावरील तेज झळकत आहे पहा!

कृष्णा, पुत्रशोकानें अत्यंत संतप्त व प्रतिज्ञापालन करणाऱ्या पार्थानें रणांत ह्या जयद्रथाचा वध केला! या जयद्रथाच्या संरक्षणास एकादश अक्षौहिणी सैन्य ठेविलें होतें, परंतु त्याचाहि नाश करून त्या महात्म्या अर्जुनानें सत्यपालनार्थ याचा वध केला! हे जनार्दना, अतिगर्विष्ठ अशा ह्या सिंधुसौवीरपति जयद्रथाला आज शिवा आणि गृध्र भक्षण करीत बसले आहेत! हे अच्युता, प्रियभार्या याचें रक्षण करीत असतांहि त्याला भिववून ह्या गृध्र-शिवा ह्याच्या बेंबीजवळील भाग ओढीत आहेत! अशा त्या पराक्रमी वीराधिपति महाभुज जयद्रथाचें कांबोज व यवन देशच्या स्त्रिया सभोंवतीं बसून रक्षण करीत आहेत! हे जनार्दना, जेव्हां हा द्रौपदीला घेऊन केकयांसह पळाला, तेव्हांच पांडवांनीं याला मारलें असतें, परंतु दुःशलेकडे पाहून त्यांनीं त्याला सोडून दिलें! कृष्णा, मग ते पांडव आजच त्या दुःशलेला कसें बरें विसरले? ही पहा ती माझी कन्या बाला दुःशला दुःखानें शोक करीत उरःस्थल बडवून घेत आहे! माझी कन्या आणि सुना विधवा झालेल्या पाहून अधिक दुःख मला कोणतें व्हावयाचें राहिलें आहे? हाय हाय! भर्त्याचें मस्तक न सांपडल्यामुळें शोक व भय नाहींसे होऊन इतस्ततः धांवणारी ही दुःशला पहा! ज्यानें पुत्रवत्सल पांडवांना अडविलें, तो अनेकांना मारून शेवटीं आपणहि मृत्युवश झाला! त्या मातंगाप्रमाणें मत्त व परम दुर्जय वीराला वेढून त्या चंद्रानना स्त्रिया सारख्या रुदन करीत आहेत! ११. २. २२.

---

७ अध्याय २३ वा.

[१ गांधारीचा शल्य-भगदत्तविषयक शोक. २ गांधारीचें कृष्णाजवळ भीष्म-द्रोणांचें गुणकथन.]

(१) गांधारी—बा केशवा, हा साक्षात् नकुलमातुल शल्य येथें हत होऊन पडला आहे ! ह्याला धर्मज्ञ धर्मराज युधिष्ठिरानेंच युद्धांत मारलें ! हे पुरुषश्रेष्ठा, जो नित्य तुझ्याशीं सर्वत्र स्पर्धा करीत असे, तो हा महाबल मद्र-राज शल्य येथें हतप्राण होऊन पडला आहे ! बा कृष्णा, ज्यानें युद्धांत कर्णाचें सारथ्य करीत असतां पांडवांच्या जयार्थ त्याचा तेजोभंग केला, त्या शल्याला धिक्कार असो ! कृष्णा, याचें पूर्णचंद्रासारखें प्रेक्षणीय, पद्मपत्राप्रमाणें डोळयांनीं युक्त आणि व्रणहीन मुख कावळे टोंचीत बसले आहेत ! याची तोंडांतून बाहेर पडलेली ही तप्त सुवर्णासमान जीभ पक्षी भक्षण करीत आहेत ! युधिष्ठिरानें मारलेल्या या सभाभूषण मद्रराजासभोंवतीं त्याच्या स्त्रिया रडत बसल्या आहेत ! सूक्ष्म वस्त्र परिधान करणाऱ्या या क्षत्रिय स्त्रियांनीं नरश्रेष्ठ शल्या-सभोंवतीं जमून आक्रोश चालविला आहे ! पंकामध्यें मग्न झालेल्या गजासभों-वतीं ज्याप्रमाणें तरुण हस्तिणींनीं जमून बसावें, त्याप्रमाणें या मृत शल्यासभोंवतीं त्याच्या स्त्रिया बसून राहिल्या आहेत ! हे वृष्णिनंदना, शरणागतांस आश्रय देणाऱ्या या शूर शल्याकडे एकवार पहा ! शरांनीं याच्या शरीराचे तुकडे तुकडे होऊन हा वीर शय्येवर पडला आहे !

हा प्रतापवान् शैलनिवासी श्रीमान् राजा भगदत्त हातांत गजांकुश घेऊन जमिनीवर पडला आहे पहा ! त्याची सुवर्णमाला त्याच्या मस्तकावर शोभत आहे आणि श्वापदें जरी त्याच्या शरीराचें भक्षण करीत आहेत, तरी ती त्याच्या केंसांस अजूनहि कशी भूषवीत आहे पहा ! पूर्वीं ज्याप्रमाणें अंगावर रोमांच उभे करणारें असें वृत्रासुरांचें इंद्राशीं युद्ध झालें, त्याचप्रमाणें ह्याचें पार्थ धनंजयाशीं युद्ध झालें ! त्यांत ह्या महाबाहूनें अर्जुनाशीं घनघोर युद्ध केलें, परंतु शेवटीं अर्जुनानें घोर संकटांत आणून ह्याला पाडिलें !

(२) कृष्णा, शौर्य किंवा वीर्य यांमध्यें ज्याच्यासारखा दुसरा कोणी वीर पृथ्वीवर नाहीं, असा हा भीष्म समरभूमीवर भयंकर पराक्रम गाजवून शरशय्ये-वर पडला आहे ! हे कृष्णा, ह्या सूर्यासारख्या तेजस्वी दिसणाऱ्या निजलेल्या शांतनवाकडे पहा. जणुंकाय युगांतीं कालयोगानें आकाशांतून हा सूर्यच खालीं

पडला आहे ! ह्या वीर्यवंतानें शत्रूंना समरांत शस्त्रतेजानें तप्त करून सोडलें आणि केशवा, हा नरसूर्य सायंकाळीं अस्तास जाणाऱ्या सूर्याप्रमाणें अस्ताचलावर जात आहे ! हा स्थिरबुद्धीचा ऊर्ध्वरेता भीष्म शूरसेवित वीरशय्येवर पडलेला आहे पहा ! भगवान् स्कंद जसा शरवणांत निजला होता, त्याप्रमाणें कर्णी, नालीक आणि नाराच बाणांची उत्तम कार्पासविरहित शय्या पसरून तीवर हा भीष्म निजला आहे आणि गांडीवधारी अर्जुनानें त्याला ह्या तीन बाणांची उत्तम उशीहि करून दिली आहे. पित्याची आज्ञा पाळणारा, ऊर्ध्वरेता, महाकीर्तिमान् आणि युद्धांत अप्रतिम गणलेला हा शांतनव येथें शयन करीत आहे ! बाबा केशवा, हा धर्मात्मा आणि सर्वज्ञ असूनहि इहपरलोकविषयक ज्ञानानें मर्त्य असूनहि अमराप्रमाणें प्राण धारण करीत आहे ! आज हा भीष्म शरांनीं हत होऊन पडला आहे, त्याअर्थीं ह्या भूतलावर युद्धांत खरा कृती, विद्वान् आणि पराक्रमी असा वीर कोणीच नाहीं ! माधवा, पांडवांनीं विचारल्यावरून ह्या धर्मज्ञ व सत्यवादी शूरानें आपणाला मृत्यु कधीं येणार हें त्यांस सांगितलें ! नष्ट झालेला कुरुवंश ज्यानें पुनः उद्धृत केला, तो महाबुद्धिमान् भीष्म आज कौरवांबरोबरच पराभव पावला ! माधवा, हा देवासारखा देवव्रत भीष्म परलोकीं गेला असतां आतां कौरवांनीं धर्मविषयक प्रश्न कोणाला विचारावे !

कृष्णा, अर्जुनाचा किंवा सात्यकीचा आचार्य, तसाच सर्व कौरवांचा उत्तम गुरु असा जो द्रोण तो येथें मरून पडला आहे पहा ! माधवा, जशीं चतुर्विध अस्त्रें त्रिदशेश्वर इंद्राला आणि महावीर्यवान् भार्गवाला अवगत आहेत, तशींच तीं द्रोणालाहि ज्ञात होतीं ! ज्याच्या प्रसादानें एवढें दुष्कर कर्म करण्यास पंडुपुत्र अर्जुन समर्थ झाला, तो द्रोण आज मरून पडला आहे; तीं अस्त्रें त्याचें पालन करूं शकलीं नाहींत ! ज्याला पुढें करून कौरव पांडवांस युद्धार्थ आह्वान करीत असत, तो हा शस्त्रधर श्रेष्ठ द्रोण शस्त्रांनीं क्षत होऊन पडला आहे ! जो वीर शत्रुसेना दग्ध करीत असतां अग्नीप्रमाणें वर्तुलाकार गमन करीत असे, तो द्रोणाचार्य आज हत होऊन ज्वाला शांत झालेल्या अग्नीप्रमाणें जमिनीवर पडला आहे ! हे माधवा, द्रोणाचार्यांची ती धनुर्मुष्टि व तें हस्तावरण हीं द्रोण रणांत निधन पावला असतांहि जीवंत मनुष्याच्या हातांत असल्यासारखीं भासत आहेत ! हे केशवा, ज्याप्रमाणें पूर्वीं ब्रह्मदेवापासून चार वेद सर्वांस प्राप्त झाले, त्याचप्रमाणें सांप्रतकालीं हीं सर्व अस्त्रें त्या शूर द्रोणाचार्यांपासून मिळालीं आहेत ! त्याचे बंदिजनांनीं

वंदित व सर्वदा शतावधि शिष्यांना नमनार्ह असे हे पूज्य चरण आज कोल्हे ओढीत आहेत ! हे मधुसूदना, ती कृपी दुःखग्रस्त होऊन धृष्टद्युम्नानें मारलेल्या द्रोणाजवळ दीनपणें बसली आहे ! अतिदुःखार्त होऊन, केंस मोकळे सोडून, मान खालीं घालून आपल्या शस्त्रधराग्रणी हत पतीची ती सेवा करीत आहे पहा ! केशवा, धृष्टद्युम्नानें ज्याचें कवच बाणांनीं फोडून टाकिलें आहे, अशा त्या द्रोणाचार्यांची भार्या ही जटिल व व्रताचरणी कृपी रणांगणांत त्याची शुश्रूषा करीत आहे ! ती पहा यशस्विनी सुकुमारी अतिआतुरतेनें आपल्या पतीच्या प्रेतकार्याची खटपट करीत आहे ! माधवा, हे जटिल व ब्रह्मचारी धनुष्यें, शक्ति आणि रथनीड यांची चिता रचून ठेवीत आहेत ! हे सामवेदी यथावत् अग्न्याधान करून व चिता पेटवून तीवर द्रोणास निजवीत आहेत व आतां ते तीन साम म्हणत आहेत ! बाण व इतर पदार्थ यांनीं त्या अमित तेजस्वी द्रोणाचार्यांचें ते दहन करीत आहेत ! तेथें कोणी त्या द्रोणाची स्तुति करीत आहेत, कोणी रडत आहेत, तर कोणी त्या कालाला अनुसरून तीन साम म्हणून त्याची प्रशंसा करीत आहेत. अशा रीतीनें द्रोणाचें दहन करून त्या सर्व ब्राह्मणशिष्यांनीं चितेला अपसव्य घातलें आणि कृपीस पुढें करून ते आतां गंगेच्या अभिमुख निघाले आहेत ! ११. २. २३.

---

० अध्याय २४ वा.

[१ गांधारीचा भूरिश्रव्याविषयीं शोक. २ शकुनीविषयीं गांधारीचे निंदोद्गार.]

(१) **गांधारी**—कृष्णा, हा जवळच युयुधानानें पाडलेला सोमदत्तपुत्र पहा ! नानाप्रकारचे पक्षी ह्याला टोंचून त्रास देत आहेत ! हे जनार्दना, पुत्रशोकानें संतप्त हा सोमदत्त त्या धनुर्धर युयुधानाची निंदाच करीत आहे, असें दिसतें ! ही भूरिश्रव्याची शोकसंतप्त माता आपल्या पतीचें—सोमदत्ताचें—आश्वासन करीत आहे ! ती म्हणते, "हे महाराज, हा भरतकुलाचा दारुण संहार, तसाच हा कौरवांचा चाललेला निःपात आणि हा एकंदर झालेला प्रलय पाहण्यास आपण जीवंत नाहीं, हें सुदैवच म्हटलें पाहिजे ! सहस्रावधि दानें देऊन व अनेक यज्ञ करून मरणारा हा आपला यूपकेतु पुत्र पाहण्यास आपण जीवंत नाहीं, हे आपलें भाग्य होय ! महाराज, समुद्रांत बुडत असतां आक्रोश करणाऱ्या हंसींप्रमाणें या रणांत घोर विलाप करणाऱ्या

सुनांचे आक्रोश आपल्या कानांवर येत नाहींत, हें आपलें मोठें सुदैवच आहे! पुत्र आणि पति मृत झाले असतां एकवस्त्रानें आपलें अर्धें अंग झांकून व आपले काळे केंस मोकळे सोडून त्या आपल्या सुना धांवत सुटल्या आहेत.

"अर्जुनानें ज्याचा उजवा बाहु छेदून टाकिला आहे, त्या आपल्या पुत्राचें शरीर श्वापदें भक्षण करीत असतां आपणाला दिसत नाहीं, ही आपली पूर्व-पुण्याईच समजली पाहिजे! युद्धांत हत झालेला शल, भूरिश्रवा आणि तशाच ह्या सर्व दुःखी सुना आज पाहण्यास आपण जीवंत नाहीं, हीहि मोठ्या भाग्याची गोष्ट होय! त्या महात्म्या यूपकेतूचें सुवर्णछत्र रथोपस्थावर मोडून टाकलेलें पाहण्यास आपण आज जीवंत नाहींत, हें आपलें सुदैवच होय! अहो, ह्या भूरिश्रव्याच्या असितेक्षणा स्त्रिया सात्यकीनें मारलेल्या आपल्या पतिसभोंवतीं बसून शोक करीत आहेत, पहा! केशवा, पतिशोकानें ग्रस्त झालेल्या ह्या स्त्रिया दीनतेनें अतिविलाप करीत भूमीवर देहभान विसरून पडत आहेत! अर्जुन हा आपणाला विमलकर्मकर्ता समजत असून त्यानें हें असलें बीभत्स कर्म कसें बरें केलें? हा शूर यज्वा दुसऱ्याशीं युद्धांत गुंतला असतां त्यानें याचा बाहु तोडून टाकिला! सात्यकीनें तर याहूनहि अधिक पापी कर्म केलें आहे! तें हें कीं तो शुद्धाचारवान् प्रायोपवेशन करून बसला असतां त्यानें त्यावर प्रहार करून त्याला मारलें! हे धार्मिका, तुला दोघांनीं मिळून वधिलें, त्याअर्थी त्यांनीं तुला अधर्मानेंच मारलें आहे! आतां सभांमधून गोष्टी निघाल्या असतां तो सात्यकि आपल्या या कृत्याचें समर्थन तरी कसें करील?"

माधवा, या यूपध्वज भूरिश्रव्याच्या स्त्रियाहि हें सात्यकीचें कर्म म्हणजे अत्यंत अपुण्यप्रद, अयशस्कर आहे, असें मोठा आक्रोश करून सांगत आहेत. ही पहा अतिकोमलांगी सौमदत्तीची स्त्री! ही आपल्या पतीचा हात आपल्या मांडीवर घेऊन अत्यंत दीनतेनें शोक करीत आहे कीं, "शूर शत्रूंचा वध करणारा, मित्रांस अभय देणारा, सहस्रावधि गाईंचें दान करणारा आणि क्षत्रि-यांचा अंत करणारा हाच तो हात! कमरपट्टा वर ओढणारा, पीनस्तनांचें मर्दन करणारा, नाभि, ऊरु आणि जघन यांस स्पर्श करणारा आणि वसनग्रंथि सोडणारा हाच तो हात! दुसऱ्याशीं युद्ध करीत असतां आपणाला असावध पाहून प्रत्यक्ष कृष्णाच्या समक्ष हा हात अर्जुनानें छेदिला! हे जना-र्दना, सभांमध्यें किंवा विद्वज्जनांमध्यें गोष्टी निघाल्या असतां ह्या गोष्टींचें समर्थन तूं किंवा स्वतः अर्जुन तरी कसें करणार?"

(२) याप्रमाणें निंदा करून ती वरांगना स्तब्ध बसली. तिच्या सवतीहि स्वतःच्या सुनेविषयीं जितका शोक करावा, तितका तिजविषयीं करूं लागल्या ! इकडे बलवान् व सत्यपराक्रमी गांधारराज शकुनि आपल्या भाच्याकडून—सहदेवाकडून—मारला जाऊन येथें पडला आहे पहा ! ज्याला पूर्वीं सुवर्णदंडाच्या दोन व्यजनांनीं वारा घातला जात असे, तो आज येथें निजला असून त्यावर पक्षी आपल्या पंखांनीं वारा घालीत आहेत ! जो पूर्वीं शेंकडों हजारों मायावी स्वरूपें दाखवून पांडवांस फसवीत असे, त्या मायावी शकुनीच्या सर्व माया आज पंडुपुत्रांच्या तेजानें दग्ध झाल्या आहेत ! ज्या नीचानें मायेच्या योगानें धर्मराजाला जिंकून त्याचें विपुल राज्य घेतलें, तोच आज आपल्या जीविताला गमावून बसला आहे ! हे कृष्णा, ह्या शकुनीसभोंवतीं पक्षी कसे घिरट्या घालीत आहेत पहा ! ह्यानेंच माझ्या पुत्रांच्या नाशाकरितां ह्यांना कपटाचें शिक्षण दिलें आणि ह्यानेंच पांडवांशीं माझ्या पुत्रांचें हाडवैर पाडून माझ्या पुत्रांचा आणि आप्तेष्टांसह आपल्या स्वतःचा नाश करून घेतला ! हे प्रभो, ज्याप्रमाणें माझे पुत्र धारातीर्थीं निधन पावून उत्तम लोकाला गेले आहेत, त्याचप्रमाणें ह्या दुर्बुद्धीलाहि ते लोक प्राप्त झाले आहेत. हे मधुसूदना, तेथें तरी माझ्या सरळबुद्धीच्या पुत्रांस हा दुष्ट आपल्या बंधूंशीं वैर करायाला लावणार नाहीं कशावरून ? ११. २. २४.

अध्याय २५ वा.

[१ गांधारीचा कांबोजादिकांबद्दल विलाप. २ तिचा श्रीकृष्णास शाप.]

(१) गांधारी—माधवा, जो मूल्यवान् आस्तरणावर निजावयास योग्य, तो हा दुर्धर्ष वृषस्कंध कांबोज हत होऊन येथें धुळींत पडला आहे पहा ! ह्याचे चंदनविभूषित बाहू रक्तानें माखलेले पाहून ह्याची अतिदुःखित स्त्री दीन होऊन शोक करीत आहे तो ऐक ! “ ज्यांचे तळहात व अंगुली अत्यंत मृदु आहेत, असे हेच ते ह्याचे परिघतुल्य बाहु ! ह्यांच्या मिठींत मी एकदां सांपडलें असतां माझी कधींच तृप्ति होत नसे ! हे जनेश्वरा, आपल्यावांचून माझी आतां काय स्थिति होईल ? ” ही मधुभाषिणी हतबंधु व अनाथ होऊन थरथरां कांपत आहे ! विविध पुष्पमाला उन्हांत कोमजल्या, तरी त्यांचें स्वाभाविक तेज जसें लोपून जात नाहीं, तसेंच ह्या क्लांत स्त्रियांचें

शरीरतेज उतरलें नाहीं! हे मधुसूदना, तुझ्या सन्मुख पडलेल्या ह्या कलिंगाकडे जरा नजर टाक? ह्याचे दोन्ही हातांना बांधलेलीं हीं दीप्त अंगदें कशीं शोभत आहेत पहा!

हे जनार्दना, इकडे हा मागधांचा अधिपति जयत्सेन पडला आहे पहा! त्याच्या स्त्रिया व्याकुळ होऊन रुदन करीत आहेत! ह्या विशालाक्षींचा आवाज अति सुस्वर आहे. त्यांचा तो मनाचें व कर्णाचें रंजन करणारा मधुर आवाज माझ्या मनाला मोह पाडीत आहे! ज्यांचीं वस्त्रें व अलंकार सर्वत्र पडलीं आहेत, ज्या शोकग्रस्त होऊन रडत बसल्या आहेत, त्या ह्या मागधस्त्रिया आपलीं पसरलेलीं शयनें टाकून आज येथें जमिनीवर पडल्या आहेत! तो पहा कोसल देशाचा अधिपति राजपुत्र बृहद्बल; त्याच्या स्त्रिया त्याच्यासभोंवतीं जमून पृथक् पृथक् शोक करीत आहेत! जे सौभद्राचे बाण त्याच्या शरीरांत रुतून राहिले आहेत, ते मोठ्या कष्टानें त्या बाहेर काढीत आहेत व असें करतांना त्या वारंवार मूर्च्छा येऊन पडत आहेत! माधवा, ऊन व परिश्रम यांनीं कोमेजलेलीं त्यांची सुंदर मुखें म्लान झालेल्या कमलांप्रमाणें दिसत आहेत! हे येथें द्रोणानें मारलेले शूर धृष्टद्युम्नपुत्र रुचिर अंगदें धारण करून पडले आहेत! ह्या सर्व शिशूंच्या अंगांवर सुवर्णमाला शोभत आहेत! रथ हें ज्याचें अग्न्यगार, धनुष्य ज्याची ज्वाला आणि बाण, शक्ति आणि गदा हीं ज्याचें इंधन अशा द्रोणरूप अग्नींत सांपडून हे टोळांसारखे दग्ध होऊन गेले! तसेंच हे रुचिर अंगदें घातलेले केकय देशचे राजपुत्र, पांचहि बंधु, द्रोणाकडून मारले गेले आहेत! त्यांचीं सुवर्णकवचें उन्हानें तप्त झालीं आहेत! माधवा, त्यायोगानें जणुंकाय प्रदीप्त अग्निच आपल्या तेजानें पृथ्वी प्रज्वलित करीत आहे!

माधवा, महासिंहानें अरण्यांत मारलेल्या प्रचंड गजाप्रमाणें द्रोणानें युद्धांत मारलेला हा द्रुपद राजा पहा! हे पुंडरीकाक्षा, ह्या पांचाल राजाचें पांढरें स्वच्छ छत्र शरदृतूंतील चंद्राप्रमाणें शोभत आहे! वृद्ध द्रुपदाला दग्ध करून ह्या त्याच्या दुःखित स्त्रिया व सुना त्यास अपसव्य घालून निघाल्या आहेत! द्रोणानें समरांगणांत मारलेल्या शूर महात्म्या चेदिपति धृष्टकेतूला त्याच्या दुःखित स्त्रिया उचलून नेत आहेत! हे मधुसूदना, युद्धामध्यें ज्यानें द्रोणास्त्र भग्न केलें, तोच हा आज नदीप्रवाहानें उन्मळून पडलेल्या वृक्षाप्रमाणें मरून पडला आहे! हा चेदिपति धृष्टकेतु मोठा शूर महारथ होता! त्यानें सहस्रावधि

शत्रूंस युद्धांत मारून शेवटीं आपणहि समरांत पडला! हृषीकेशा, हा सैन्य-बांधवांसह हत झाला असतां ह्याला पक्षी टोंचीत आहेत आणि त्याच्या स्त्रिया जमून सभोंवतीं बसल्या आहेत! हा दशार्हराजाचा नातू. ह्या सत्यविक्रमी वीराला अंकावर घेऊन चेदिराजाच्या थोर स्त्रिया रुदन करीत आहेत पहा! हृषीकेशा, ह्या धृष्टकेतूच्या पुत्राचें रुचिर कुंडलांनीं शोभणारें सुंदर मुख, त्याचे द्रोणानें बाण मारून तुकडे करून टाकिले आहेत! मधुसूदना, पिता समरांत शत्रूंशीं युद्ध करतांना ह्यानें त्यास सोडलें नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर अजूनहि त्यानें पित्यास टाकिलें नाहीं! हे महाबाहो, माझा शत्रुवीरविध्वंसक नातू लक्ष्मण हा असाच आपल्या दुर्योधन पित्याच्या पाठीमागून असे!

माधवा, हिंवाळयाचे अंतीं वाऱ्यानें मोडून पडलेल्या पुष्पित शालवृक्षाप्रमाणें हे अवंतीचे विंदानुविंद येथें मरून पडले आहेत पहा! यांचीं अंगदें व कवचें सुवर्णाचीं आहेत! यांचे हातांत खड्ग व धनुर्बाण आहेत! यांचे डोळे वृषभांच्या सारखे असून यांच्या गळयांत विमल माळा आहेत! हे येथें निजले आहेत! कृष्णा, तुझ्यासह जे पांचहि पांडव, भीष्म, द्रोण, वैकर्तन कर्ण कृप, दुर्योधन, अश्वत्थामा, सिंधुपति जयद्रथ, सोमदत्त, विकर्ण व शूर कृतवर्मा यांच्या हातून जीवंत सुटले, ते आतां कोणालाहि अवध्यच आहेत! ज्या नरश्रेष्ठांनीं आपल्या शस्त्रवेगानें देवांनाहि मारावें, ते हे वीर आज रणांत निधन पावून पडले आहेत! कालाचा फेरा कसा आहे तो पहा! माधवा, दैवाला कोणत्याहि गोष्टीचा अतिभार आहे असें नाहीं; म्हणूनच हे माझे एवढे क्षत्रियश्रेष्ठ शूर दैवाच्या योगानें दुसऱ्या क्षत्रियांकडून मारले गेले! कृष्णा, तुझी इच्छा परिपूर्ण न होतां जेव्हां तूं उपप्लव्यास पुनः निघालास, तेव्हांच माझे चपळ पुत्र निधन पावले! त्याच वेळीं शांतनव भीष्मानें आणि प्राज्ञ विदुरानें ‘आपल्या पुत्रांच्या ठिकाणीं स्नेहभाव ठेवूं नकोस,’ म्हणून मला सांगितलें होतें! त्यांचें तें भविष्य कधीं खोटें होणारें नाहीं! हे जनार्दना, माझे पुत्र त्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं भस्मसात् झाले!

वैशंपायन—असें सांगून गांधारी शोकसंतप्त झाली आणि तत्काल जमिनीवर पडली! दुःखानें तिचें आत्मज्ञान व धैर्य नष्ट झालें! नंतर पुत्रशोकानें व्याप्त होऊन ती क्रोधाविष्ट झाली, तिचीं इंद्रियें व्यथित झालीं आणि ती कृष्णाला दूषणें देऊन बोलूं लागली!

(२) **गांधारी**—कृष्णा, पांडव व कौरव हे परस्पर दग्ध झाले! त्यांचा नाश होत असतां तूं उपेक्षा करून स्वस्थ बसलास, याचें काय बरें कारण? तुझ्या अंगीं सामर्थ्य असून पदरीं पुष्कळ सेवक होते व सैन्यहि पुष्कळ होतें. तसाच दोन्हीं-कडे तूं समर्थ असून तुझ्या शब्दाला मानहि होता! हे मधुसूदना, तूं समजून-उमजून कौरवांचा नाश होत असतां त्यांची उपेक्षा केलीस, म्हणून हे महाबाहो, त्याचें फल तुला मिळेल! पतिसेवेनें जें किंचित् तपःसामर्थ्य मीं संपादन केलें असेल, त्या दुर्मिळ सामर्थ्यानें मी चक्रगदाधर तुला शाप देतें! ज्याअर्थी जाति-बांधव कौरव-पांडव परस्परांच्या हातून युद्धांत निधन पावत असतां हे गोविंदा, तूं त्यांची उपेक्षा केलीस, त्याअर्थी तूंहि आपल्या ज्ञातिबांधवांचा नाश करिशील! हे मधुसूदना, आजपासून छत्तिसाव्या वर्षी तुझे ज्ञातिजन, अमात्य आणि पुत्र निधन पावून तूं अनाथासारखा अविज्ञात होशील! तुजकडे कोणीहि लक्ष देणार नाहीं! तूं वनचर होऊन संचार करीत असतां निंद्यमार्गानें मृत्यु पावशील! अशा रीतीनें तुझे पुत्र आणि ज्ञातिबांधव यांचा नाश झाला असतां तुझ्या स्त्रियाहि या भरतस्त्रियांप्रमाणेंच पृथ्वीवर पडून रडत राहतील!"

वैशंपायन—तिचें तें घोर भाषण ऐकून तो थोर मनाचा वासुदेव किंचित् हंसल्यासारखें दाखवून देवी गांधारीला म्हणाला, "हे क्षत्रिये, हें असें होणार असल्याचें मला ठाऊकच होतें! तूं मात्र त्याची निष्फल पुनरुक्ति केलीस! दैवयोगानें हे वृष्णिहि असेच नाश पावतील यांत संशय नाहीं. हे शुभे, ह्या वृष्णिसेनेला मारणारा माझ्यावांचून दुसरा कोणी नाहीं! कारण ते दुसऱ्या नरांनाच नव्हे, तर देव-दानवांनाहि अवध्य आहेत आणि या कारणामुळेंच त्यांचा परस्परांच्या हातूनच नाश होणार आहे!"

राजा, असें त्या कृष्णाचें भाषण ऐकून पांडव मनांत अत्यंत दचकले! ते अति उद्विग्न झाले आणि त्यांना जीविताचीहि आशा उरली नाहीं! ११.२.२५.

[येथें दुसरें स्त्रीविलासपर्व समाप्त झालें.]

श्राद्धपर्व ३.

० अध्याय २६ वा.

[१ जमिनीवर पडलेल्या गांधारीचें कृष्णाकडून आश्वासन. २ युधिष्ठिराज्ञेनें विदुर-संजयादिकांकडून मृतांचें दहनक्रियाकरण.]

(१) **श्रीभगवान्**—हे गांधारि, ऊठ ऊठ, शोक करूं नकोस; तुझ्याच अपराधामुळें हे कौरव निधन पावले आहेत. तूं दुरात्मा, ईर्ष्या करणारा, अत्यंत मानी, अशा दुर्योधन पुत्राला पुढें करून त्याच्या दुष्कृत्यांस वाखाणीत आहेस ! हा दुर्योधन निष्ठुर, वैराचा केवळ पुतळाच, वृद्धांच्या आज्ञा न जुमानणारा असून तूं त्याला आश्रय दिलास आणि आतां आपला स्वतःचा दोष मजवर घालूं पाहतेस हें कसें बरें ? त्याचप्रमाणें मृत किंवा नष्ट यांबद्दल जो मागाहून शोक करितो, त्याला दुप्पट दुःख होतें. नष्ट गोष्ट पुन्हां प्राप्त होत नाहींच, परंतु दुःखानें दुःख मात्र वाढतें ! या जगांत ब्राह्मणस्त्री जो गर्भधारण करते, तो सर्वदा तप करण्यास योग्य असा होतो. त्याचप्रमाणें धेनूला नांगरधारी, घोडीला धांवणारा, शूद्र स्त्रीला दास, वैश्य स्त्रीला पशुरक्षक आणि क्षत्रिय राजकन्येला वध करणारा गर्भ राहत असतो !

वैशंपायन—वासुदेवानें पुनः केलेलें तें अप्रिय भाषण ऐकून गांधारीचे डोळे शोकानें व्याकुळ झाले आणि ती स्वस्थ बसली ! इकडे राजर्षि धृतराष्ट्रानें अज्ञानापासून उत्पन्न होणारा मोह आवरून धर्मराज युधिष्ठिराला विचारिलें, 'हे पांडवा, या सैन्यापैकीं कोणकोण जीवंत आहेत, त्याचें परिमाण तुला ठाऊक आहे. आतां या संग्रामांत किती मेले त्यांची संख्या समजत असल्यास मला सांग.'

युधिष्ठिर—ह्या युद्धांत एकंदर एक अब्ज सहासष्ट कोटि, वीस हजार लोक पडले आहेत !

धृतराष्ट्र—हे पुरुषसत्तमा युधिष्ठिरा, त्या मृत वीरांना कोणकोणती गति प्राप्त झाली हें मला सांग ! हे महाबाहो, तुला सर्व कांहीं ठाऊक आहे; असें मला वाटतें.

युधिष्ठिर—ह्या मोठ्या संग्रामांत ज्यांनीं आपलीं शरीरें मोठ्या आनंदानें हत केलीं, त्या सत्यपराक्रमी लोकांना इंद्रलोकच्या बरोबरीचे लोक मिळाले आहेत

आणि हे भारता, जे दुःखानें मरणें भाग आहे असें समजून युद्धांत मरण पावले, ते गंधर्वलोकीं गेले; जे संग्रामभूमींत शत्रू युद्धार्थ आह्वान करीत असतांहि युद्धपराङ्मुख होऊन तेथून पळून गेले आणि पळत असतां शत्रूंच्या शस्त्रप्रहारांनीं निधन पावले, ते गुह्यकांमध्यें गेले; शत्रूंकडून पराजित, शक्तिहीन, निरायुध, तीक्ष्ण शरांनीं शत्रूंकडून मारले जात असूनहि जे क्षात्रधर्मपरायण लज्जित होऊन रणांगणांत शत्रुसन्मुख पतन पावले, ते महात्मे ब्रह्मलोकीं गेले याबद्दल शंका घेण्याचें कारण नाहीं. हे राजा, तसेंच जे युद्धांगणाच्या मर्यादेंत मृत्यु पावले, ते उत्तरकुरूंमध्यें प्रविष्ट झाले !

धृतराष्ट्र—पुत्रा, सिद्धाप्रमाणें कोणत्या ज्ञानबलानें हें सर्व तुला समजतें ? हे महाबाहो, जर हें मला सांगण्यास कांहीं हरकत नसेल, तर मला सांग !

युधिष्ठिर—धृतराष्ट्रा, तुझ्या निदेशानुसार पूर्वीं आम्हीं वनांत संचार करीत असतां तीर्थयात्राप्रसंगानें मला हा सिद्धाचा अनुग्रह झाला. तेथें मला लोमष ऋषीचें दर्शन घडून ही अनुस्मृति आणि ज्ञानयोगानें दिव्य दृष्टि प्राप्त झाली !

धृतराष्ट्र—भारता, आतां जे सनाथ व अनाथ लोक या युद्धांत निधन पावले आहेत, त्या सर्वांच्या शरीरांचें विधिपूर्वक दहन करणारना ? ज्यांचा कोणी संस्कर्ता नाहीं किंवा जे आहिताग्निहि नाहींत, अशाच लोकांची संख्या फार मोठी असल्यामुळें आमच्या हातून त्या सर्वांच्या क्रिया कशा होणार ? हे युधिष्ठिरा, ज्यांना गरुड, गृध्र हे इतस्ततः ओढून नेत आहेत, त्यांना आपल्या कर्मानुसार लोक मिळतील ! त्यांचा शोध कसा लागणार !

(२) **वैशंपायन**—हे महाराजा जनमेजया, असें धृतराष्ट्रानें कुंतीपुत्र युधिष्ठिराला सांगितल्यावर त्यानें दुर्योधनाचा पुरोहित सुधर्मा, धौम्य, सूत, संजय, महाबुद्धि विदुर, कुरुकुलांतील युयुत्सु, तसेंच इंद्रसेनादि सर्व सेवक आणि सारथी यांस आज्ञा करून सांगितलें कीं, ' या सर्वांचीं प्रेतकार्यें तुम्हीं यथाविधि करावीं. अनाथाप्रमाणें कोणी राहून त्याच्या शरीराचा नाश होऊं नये ! ' राजा, नंतर युधिष्ठिराच्या आज्ञेनुसार विदुर, संजय, सुधर्मा, धौम्य आणि इंद्रसेनप्रमुख सेवक यांनीं चंदनागुरूचीं आणि कालीयक चंदनाचीं काष्ठें, घृत, तैल, सुवासिक गंध, रेशमी वस्त्रें, आणि लांकडाचे मोठमोठे संचय तयार करविले, त्याचप्रमाणें मोडकेतोडके रथ, नाना प्रकारचीं आयुधें

गोळा केलीं आणि मोठ्या प्रयत्नानें चिता रचिल्या. नंतर प्रथमतः मोठमोठे राजे, त्यांच्या मागून इतर लोक, अशा क्रमानें अव्यग्र मनानें त्या सर्वांचें शास्त्रोक्त विधीनें दहन केलें ! दुर्योधन राजा, त्याचे शतावधि बंधु, शल्य, शल, भूरिश्रवा, जयद्रथ, अभिमन्यु, दौःशासनि, लक्ष्मण, राजा धृष्टकेतु, सोमदत्त, शताधिक सृंजय, राजा क्षेमधन्वा, विराट, द्रुपद, शिखंडी, पार्षत, धृष्टद्युम्न, पराक्रमी युधामन्यु व उत्तमौजा, कौसलदेशाधिपति, द्रौपदीपुत्र, सौबल, शकुनि, अचल, वृषक, राजा भगदत्त, अमर्षण, वैकर्तन, कर्ण व त्याचे पुत्र महाधनुर्धर केकय राजे, महारथ त्रिगर्त, घटोत्कच, बकासुराचा बंधु राक्षसेंद्र अलंबुष, राजा जलसंध, हे व दुसरे सहस्रावधि राजे घृतधारांनीं दीप्त अग्नींत दग्ध केले ! नंतर कित्येक महात्म्यांचे पितृयज्ञ सुरू झाले ! कित्येकांनीं सामपठण आरंभिलें, दुसऱ्या कित्येकांनीं शोक आरंभिला. सामाच्या ऋचांचा तो नाद आणि स्त्रियांचा तो रोदनस्वर यांच्या योगानें त्या रात्रीच्या वेळीं सर्व प्राण्यांस भीति उत्पन्न झाली. ते विधूम प्रदीप्त अग्नि आकाशांतील अल्प अभ्रांनीं आच्छादित ग्रहांप्रमाणें दिसूं लागले.

जनमेजया, नाना देशांहून तेथें आलेल्या ज्या वीरांचे कोणी आप्त तेथें नव्हते, जे केवळ अनाथ होते, त्यांचीं प्रेतें विदुरानें राजाज्ञेनें आणवून त्यांच्या सहस्रावधि राशि केल्या आणि त्यांच्या सभोंवतीं पुष्कळ लांकडें रचून व वर पुष्कळ तेल ओतून त्यांचें दहन करविलें ! अशा रीतीनें त्यांच्या क्रिया करवून कुरुराज युधिष्ठिर धृतराष्ट्राला पुढें करून गंगेवर गेला. ११. ३. २६.

अध्याय २७ वा.

[१ गंगातीरावर मृतांना उदकदान. २ कुंती कर्ण हा आपला पुत्र असल्यामुळें त्याला युधिष्ठिराकडून जलांजलि देवविते. ३ धृतराष्ट्र-युधिष्ठिरांकडून बांधवांना जलदान.]

वैशंपायन—जी सर्वदा प्रसन्न, जिचें उदक अत्यंत पवित्र, जिचा वेग मोठा, जिच्यामध्यें पुष्कळ डोह असून, जिचें पात्र अफाट आहे, अशा त्या गंगेवर पोहोंचल्यावर कुरुस्त्रियांनीं आपलीं भूषणें, उत्तरीय वस्त्रें व बुरखे काढले आणि नंतर आपले पिते, भ्राते, पौत्र, स्वजन, पुत्र, श्वशुर, आणि पति यांना अत्यंत दुःखानें रडत रडत सर्वांनीं जलदान केलें. धर्मज्ञांनीं आपल्या इष्टमित्रांसहि उदकांजलि दिल्या. त्या वीरपत्नींनीं अशा रीतीनें उदकक्रिया केल्या असतां

त्या गंगेचें पाणी गढूळ झालें; मग कांहीं वेळानें तें पूर्ववत् वाहूं लागलें. तें वीरपत्नींनीं भरलेलें महोदधीसारखें अफाट गंगातीर आनंदरहित व उत्साहशून्य दिसूं लागलें!

(२) राजा जनमेजया, इतक्यांत कुंती शोकसंतप्त झाली आणि ती आपल्या मंद वाणीनें बोलली " अहो, तो रथयूथपश्रेष्ठ, महाधनुर्धर, सकलवीरलक्षणयुक्त, ज्याला अर्जुनानें रणांत जिंकिलें आणि ज्याला सारथिपुत्र राधेय म्हणून तुम्ही समजत होतां, जो सैन्यामध्यें सूर्यासारखा चकाकत असे, ज्यानें पूर्वी अनुयायांसह तुम्हां सर्वांबरोबर युद्ध केलें, दुर्योधनाच्या सर्व सैन्यांत जो प्रामुख्यानें शोभत असे, वीर्यामध्यें ज्याच्या तोडीचा वीर सर्व पृथ्वीतलावर एकहि नव्हता आणि ज्या शूरानें प्राणांचीहि पर्वा न करितां पृथ्वीवर सर्वदा कीर्ति मिळविली, त्या सत्यप्रतिज्ञ व कधींहि युद्धपराङ्मुख न होणाऱ्या तुमच्या ज्येष्ठ बंधूस—कर्णास—आर्धी उदकांजलि द्या! तो जन्मतःच कवचकुंडलयुक्त असून सूर्यापासून माझ्या ठिकाणीं झाला आहे!"

जनमेजया, मातेचें तें अप्रिय भाषण श्रवण करून सर्व पांडव कर्णाविषयीं शोक करूं लागले. ते अत्यंत दुःखी झाले. नंतर तो कुंतीपुत्र युधिष्ठिर सर्पाप्रमाणें निश्वास टाकीत मातेस म्हणाला, " हा महारथ कर्ण म्हणजे एक महाऱ्हदच होता. शर ह्या त्यांतील लाटा असून ध्वज हा त्याचा भोंवरा होता. त्याचे प्रचंड बाहु, हे त्यांतील मकर असून त्यांत करतलशब्दाचा खळबळाट होत होता! ज्याच्या बाणाच्या टप्प्यांत धनंजयावांचून दुसरा कोणीहि उभा राहूं शकला नाहीं, ज्याच्या बाहुप्रतापानें आम्ही सर्व तप्त होत होतों, तो तुझा देवगर्भ पुत्र पूर्वींच कसा जन्मास आला? वस्त्रानें अग्नि झांकून टाकावा, त्याप्रमाणें त्या कर्णाला तूं आजपर्यंत कसें छपवून ठेविलेंस? ज्याप्रमाणें आम्ही नित्य गांडीवधारी अर्जुनाच्या बळाचा आश्रय केला, तसाच कौरवांनीं त्या कर्णाच्या बाहुबलाचा अवलंब केला! सर्व राजांमध्यें रथिश्रेष्ठ दुर्योधनानें कुंतीपुत्र कर्णावांचून दुसऱ्या कोणाच्याच बलाचा आश्रय केला नाहीं! तो सर्वशस्त्रधराग्रणी कर्ण आमचा वडील बंधु म्हणतेस, तर त्या अद्भुतविक्रमी वीरपुरुषाला तूं लग्नापूर्वीं कसा जन्म दिलास! ही गोष्ट तूं गुप्त ठेवल्यानें आमचा घात झाला आहे! कर्णाच्या वधानें आम्ही सर्व पांडव अत्यंत दुःखपीडित झालों आहों! अभिमन्यूच्या वधानें, द्रौपदीपुत्र मारले गेल्यानें, पांचालांच्या विना-

शानें, त्याचप्रमाणें कौरवांच्या पतनानें मला जें दुःख झालें आहे, त्याच्या शतगुणित दुःख आज मला या गोष्टीनें होत आहे ! आज मला कर्णाबद्दल शोक होत आहे, त्यामुळें अग्नींत जीवंतपणींच दग्ध झाल्यासारखें मला दुःख होत आहे ! कर्ण आमचा बंधु आहे, हें तर आधीं आम्हांला कळलें असतें, तर स्वर्गावरील कोणतीहि वस्तु आम्हांला अप्राप्य नसती, आणि मग हं कौरवांचा अंत करणारें घोर युद्धहि झालें नसतें !"

(३) राजा, अशाप्रकारें धर्मराज युधिष्ठिरानें पुष्कळ प्रकारें विलाप केला, नंतर अशा रीतीनें बराच वेळ रुदनांत गेल्यावर त्यानें कर्णाची उत्तरक्रिया केली ! उदकांजलि देण्याकरितां तेथें बसलेल्या सर्व स्त्रियांनीं रडून मोठा आकांत केला. मग त्या बुद्धिमान् कुरुपति युधिष्ठिरानें बंधुप्रेमानें कर्णाच्या सर्व स्त्रियांस अवगुंठनांसह जवळ आणविलें आणि त्या धर्मात्म्यानें त्यांसह सर्व उत्तरक्रिया यथाशास्त्र केली ! नंतर तो म्हणाला, या 'कुंतीच्या गुप्त गोष्टीमुळें मज पाप्याच्या हातून हा माझा ज्येष्ठ बंधु निधन पावला आहे; तरी ह्यापुढें स्त्रियांच्या मनांत कांहींएक गुप्त गोष्ट राहणार नाहीं.' असें बोलून तो दुःखी धर्मराज गंगेंतून बाहेर पडला आणि आपले बंधु व इतर इष्टमित्र यांसह तीरावर आला ! ११. ३. २७.

[येथें तिसरें श्राद्धपर्व संपलें.]

(येथें अकरावें स्त्रीपर्व समाप्त झालें.)

ह्याच्यापुढें शांतिपर्वाला आरंभ होतो. त्याचा आद्य श्लोक हा आहे—

वैशंपायन उवाचः—कृत्वोदकं ते सुहृदां सर्वेषां पांडुनंदनाः ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥